

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ»

**Κρίση και αλληλέγγυα οικονομία:
Η περίπτωση ενός συνεταιριστικού εγχειρήματος στο χώρο του ελληνικού Τύπου**

-

**Crisis and solidarity economy
The case study of a cooperative venture in the area of the Greek press**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Νόρα (Πανωραία) Ράλλη

ΑΜ: 5220Μ017

Αθήνα, 2022

Τριμελής Επιτροπή

Αλίκη Αγγελίδου, Επ. Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)

Νίκη Μαρωνίτη, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Γεράσιμος Μακρής, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Νόρα Ράλλη, 2022

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας, εξ' ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης, και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να ευθύνονται προς τη συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Αφιέρωση

Σε όσους/ες προσπαθούν, στη βάση της αλληλεγγύης και της συλλογικότητας,
να δημιουργήσουν.

Ευχαριστίες

Όλους/όλες στάθηκαν αρωγοί σε αυτή τη δίχρονη προσπάθεια.

Περιεχόμενα

Πίνακες	5
Σχήματα	6
Περίληψη	7
Abstract	9
Εισαγωγή	10
Ερευνητικά ερωτήματα	10
Μεθοδολογία	12
Δομή της εργασίας	14
1. Κυρίαρχα και εναλλακτικά επιχειρηματικά πρότυπα στο χώρο του Τύπου	16
1.1 Δομή και βασικά χαρακτηριστικά των κυρίαρχων επιχειρηματικών προτύπων	16
1.2 Οι αιτίες ανάπτυξης και τα χαρακτηριστικά των εναλλακτικών εγχειρημάτων	20
1.3 Συνεταιριστικά εγχειρήματα στο χώρο του Τύπου και των ΜΜΕ	22
2. Επισκόπηση της διαχρονικής πορείας του ελληνικού Τύπου	25
2.1 Η διαχρονική πορεία του ελληνικού Τύπου και των ΜΜΕ	25
2.2 Γέννηση και πορεία ενός συνεταιριστικού εγχειρήματος στον ελληνικό Τύπο	31
3. Οικονομική κρίση και λιτότητα	34
3.1 Οικονομική κρίση και προσπάθειες κοινωνικής αυτό- και ανά-διοργάνωσης	34
3.2 Η κρίση ως ευκαιρία: ανεξαρτησία και επιβίωση	39
4. Εργασιακές σχέσεις	46
4.1 Εργασιακή επισφάλεια	46
4.2 Αίσθηση ελευθερίας, αμοιβές, συνδικαλιστικές διεκδικήσεις	51
5. Ηθική και αλληλέγγυα οικονομία	57
5.1 Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της ηθικής και αλληλέγγυας οικονομίας	57
5.2 Ανθρωπολογικές μελέτες συνεταιριστικών εγχειρημάτων	65
5.3 Ισοτιμία, αλληλεγγύη, προσδοκίες	68
Επίλογος	73
Βιβλιογραφία	79
Ελληνόγλωσση	79
Ξενόγλωσση	79

Πίνακες

Πίνακες 1. Συγκριτική παρουσίαση στοιχείων πανελλαδικής κυκλοφορίας εφημερίδων κλπ. .. 27

Πίνακας 2. Συγκεντρωτικά στοιχεία κυκλοφορίας τεσσάρων ημερήσιων εφημερίδων κλπ. 31

Σχήματα

Σχήμα 1. Μέση ημερήσια κυκλοφορία των εφημερίδων το διάστημα 1990 – 2015	30
Σχήμα 2. Συγκεντρωτική ετήσια κυκλοφορία εφημερίδων και περιοδικών κλπ.	30

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία σκοπεύει να διερευνήσει μέσα από την οπτική της κοινωνικής ανθρωπολογίας την ανάδυση της ηθικής και αλληλέγγυας οικονομίας εν μέσω της περιόδου κοινωνικής, οικονομικής και αξιακής κρίσης που βίωσε η Ελλάδα κατά τη δεύτερη δεκαετία του 21 αιώνα. Ως μελέτη περίπτωσης επιλέχθηκε ένα συνεταιριστικό εγχείρημα στο χώρο του έντυπου και ηλεκτρονικού Τύπου και συγκεκριμένα η *Εφημερίδα των Συντακτών* (ΕφΣυν). Η πανελλαδικής κυκλοφορίας εφημερίδα αυτή «ξεπήδησε» το Νοέμβριο του 2012, μέσα από την ενεργό συσπείρωση σε συνεταιρισμό μιας ομάδας δημοσιογράφων, συντακτών και τεχνικών της άλλοτε κραταιάς εφημερίδας *Ελευθεροτυπία* μετά την οριστική διακοπή κυκλοφορίας της τελευταίας. Στην παρούσα εργασία σκιαγραφείται το τοπίο των παραδοσιακών συγκροτημάτων Τύπου στη χώρα μας και των στενών σχέσεών τους με την κεντρική εξουσία, καθώς και η ακμή και παρακμή του μοντέλου αυτού. Σε αντιπαραβολή, παρουσιάζονται εναλλακτικοί τρόποι συγκρότησης εκδοτικών εγχειρημάτων από το διεθνή χώρο. Στη συνέχεια ανασκοπείται η εικόνα της κρίσης που ενέσκηψε από το 2010 στη χώρα μας και οι δραματικές επιπτώσεις που επήλθαν λόγω αυτής και της εφαρμογής ακραίων προγραμμάτων λιτότητας σε ευρεία κοινωνικά στρώματα. Ταυτόχρονα παρουσιάζονται αρκετά παραδείγματα ανάπτυξης αλληλέγγυας οικονομίας και αντίστοιχων δράσεων. Εξετάζονται οι θεωρητικές έννοιες της εργασιακής επισφάλειας και των νέων μορφών εργασιακών σχέσεων που αναδύονται εξαιτίας της. Επιπρόσθετα, παρουσιάζεται το εννοιολογικό πλαίσιο της ηθικής οικονομίας και της αλληλέγγυας οικονομίας. Εντός του πλαισίου αυτού εξετάζεται το ερευνητικό ερώτημα της παρούσας εργασίας το οποίο αφορά τα κίνητρα και τις σκοπιμότητες της δημιουργίας του συνεταιριστικού εγχειρήματος της ΕφΣυν, τα οράματα και τις προσδοκίες των συνεταιριστών, την αναζήτηση σημείων ισορροπίας ανάμεσα στην ελευθερία έκφρασης και την οικονομική επιβίωση, την διερεύνηση του σημείου συνάντησης της αλληλεγγύης με την ανταγωνιστικότητα που επιβάλλει το καπιταλιστικό περιβάλλον. Τα ερωτήματα αυτά διερευνώνται μέσω συνεντεύξεων με έξι (6) συνεταιριστές – πληροφορητές μου. Μέσω των απαντήσεών τους διαγράφονται οι πειστικές συνθήκες που τους οδήγησαν να προχωρήσουν στην ίδρυση συνεταιρισμού, το αδιαπραγμάτευτο και μοναδικό αίσθημα ελευθερίας έκφρασης που έχει εμπειρωθεί, καθώς και το κόστος που αυτό συνεπάγεται, τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα των αμεσοδημοκρατικών διαδικασιών που έχουν καθιερωθεί για τη λήψη

αποφάσεων, αλλά και τη συναίσθηση ότι επιτελείται ένα πρωτόγνωρο πείραμα εντός του οποίου οι δημοσιογράφοι μπορούν να ασκήσουν το λειτούργημά τους.

Λέξεις-κλειδιά: ηθική οικονομία, αλληλέγγυα οικονομία, κρίση, λιτότητα, συνεταιρισμοί, δημοσιογραφία, Τύπος, Εφημερίδα των Συντακτών

Abstract

This M.Sc. thesis aims to explore through the perspective of social anthropology the emergence of moral and solidarity economy in the midst of the period of social, economic and value crisis that Greece experienced during the second decade of the 21st century. As case study it was selected the daily published, nationwide Greek newspaper *Εφημερίδα των Συντακτών* (Efimerida ton Sintakton), that "sprang up" in November 2012, through the active rallying in a cooperative of a group of journalists, editors and technicians that were previously working in the prestigious newspaper *Ελευθεροτυπία* (Eleutherotypia), after its final close-down. The present work outlines the landscape of the traditional press organizations in Greece and their close relations with the central authority, as well as the heyday and decline of this model. In addition, there are presented a number of alternative approaches in the landscape of Press and mass media worldwide. In the following there are presented the dramatic consequences of the economic crisis and the implementation of extreme austerity measures since 2010 in Greece. At the same time, numerous examples of the development of a solidarity economy and corresponding actions are presented, and the theoretical concepts of precarity and the new forms of labor relations that are emerging due to it are examined. In that context it is examined the cooperative project of Efimerida ton Syntakton, with respect to the visions and expectations of the cooperatives, the search for points of balance between freedom of expression and economic survival, the investigation of the meeting point of solidarity with the competitiveness imposed by the capitalist environment. that have led them to proceed with the establishment of a cooperative, the non-negotiable and unique sense of freedom of expression that has been established, as well as the costs that this entails, the advantages and disadvantages of the direct democratic procedures established for decision-making, but also the awareness that an unprecedented experiment is taking place in which journalists can freely do their job.

Keywords: moral economy, solidarity economy, crisis, austerity, cooperatives, journalism, Press, mass media, Efimerida ton Syntakton

Εισαγωγή

Η παρούσα διπλωματική εργασία σκοπεύει να διερευνήσει από μια ανθρωπολογική σκοπιά τις έννοιες της ηθικής και αλληλέγγυας οικονομίας μέσα από τη μελέτη περίπτωσης ενός συνεταιριστικού εγχειρήματος στο χώρο του ελληνικού έντυπου και ηλεκτρονικού Τύπου, της *Εφημερίδας των Συντακτών* (ΕφΣυν) και της αντίστοιχης ηλεκτρονικής έκδοσής της στον ιστότοπο efsyn.gr. Η επιλογή έγινε με γνώμονα ότι η ΕφΣυν αποτελεί το πρώτο συνεταιριστικό εγχείρημα στον τομέα του έντυπου Τύπου στην Ελλάδα, που προέκυψε μετά από τη συνένωση και την ίδρυση συνεταιρισμού από απολυμένους δημοσιογράφους και τεχνικούς της άλλοτε κραταιάς καθημερινής πολιτικής εφημερίδας *Ελευθεροτυπία* στην αρχή της κρίσης που ενέσκηψε στη δεκαετία του 2010. Είναι ενδιαφέρον να τονισθεί ότι, όπως η τελευταία ήταν αποκύημα της μετάβασης από την επτάχρονη δικτατορία στην λεγόμενη μεταπολιτευτική περίοδο, δηλαδή πρόκειται για εκδοτικό εγχείρημα στο χώρο του Τύπου που προέκυψε εν μέσω έντονων πολιτικών εξελίξεων στη χώρα κατά την επαναφορά της στη δημοκρατική ομαλότητα, έτσι και η ΕφΣυν αποτελεί γέννημα της πολύπλευρης και βαθιάς κρίσης που εκδηλώθηκε σε παγκόσμιο επίπεδο κατά τα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 21^{ου} αιώνα και συνεχίστηκε περίπου για μια δεκαετία, με εξαιρετικά δραματικές επιπτώσεις στη χώρα μας σε οικονομικό, πολιτικό, αλλά κυρίως σε κοινωνικό επίπεδο. Πρόκειται για μια κρίση που δεν είναι αποκλειστικά οικονομική, αλλά πρωτίστως κοινωνική και εν τέλει μια κρίση αξιακή, καθώς εγείρει σοβαρότατα ερωτήματα που άπτονται των θεμελιωδών δομικών και λειτουργικών αρχών του παγκοσμιοποιημένου καπιταλιστικού συστήματος και των σύγχρονων απαντήσεων που καλούνται να εφεύρουν και να υιοθετήσουν οι σημερινές κοινωνίες στα ζητήματα αυτά.

Ερευνητικά ερωτήματα

Σε αυτό το πλαίσιο, η παρούσα εργασία φιλοδοξεί να διερευνήσει τα κίνητρα, τις σκοπιμότητες και τα οράματα που βρίσκονται πίσω από το συνεταιριστικό εγχείρημα της ΕφΣυν, ένα εγχείρημα που προέκυψε ως αποτέλεσμα της ηθικής και αλληλέγγυας οικονομίας, καθώς και

τους όρους επιβίωσης του εγχειρήματος αυτού, εν μέσω μιας διαρκούς πολύπλευρης κρίσης, η οποία δεν θα μπορούσε παρά να είναι και κρίση του Τύπου.

Τα συνεταιριστικά εγχειρήματα στη χώρα μας ήταν οργανωμένα «εκ των άνω», δηλαδή από την κεντρική κρατική διοίκηση και ως εκ τούτου οριοθετημένα και χειραγωγούμενα από αυτή (Κοντογεώργος και Σεργάκη, 2016: 37). Το συνεταιριστικό κίνημα στην Ελλάδα, με τη σύγχρονη μορφή του, θεωρείται ότι εκκινεί το 1900, με την ίδρυση του αγροτικού συνεταιρισμού Αλμυρού, που ονομαζόταν «Μετοχικός Γεωργικός Σύλλογος Αλμυρού». Μέχρι το 1914 το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα ήταν περιορισμένο, λόγω έλλειψης συνεταιριστικής νομοθεσίας, χαμηλού μορφωτικού επιπέδου και της αντίδρασης λόγω αντικρουόμενων συμφερόντων εκ μέρους των εμπόρων αγροτικών προϊόντων. Το 1913 υπήρχαν 87 αγροτικοί και 10 αστικοί συνεταιρισμοί. Ο αριθμός των συνεταιρισμών απογειώνεται από το 1915 και εξής, με την δημοσίευση του Ν. 602/1914 «περί συνεταιρισμών» και αυξάνεται από 152 το 1915 σε 1.171 το 1920, 2.800 το 1930 και φτάνει να υπερβεί τις 7.000 το 1974, αριθμός που με μικρές διακυμάνσεις παραμένει μέχρι σήμερα. Πρόκειται στη μεγάλη τους πλειοψηφία για αγροτικούς συνεταιρισμούς, κάτι που σχετίζεται με τη κυριαρχία του πρωτογενούς τομέα στις οικονομικές δραστηριότητες της Ελλάδας κατά το μεγαλύτερο μέρος του προηγούμενου αιώνα και τις προσδοκίες για μείωση του κόστους παραγωγής λόγω οικονομιών κλίμακας και αύξηση της διαπραγματευτικής ισχύος των αγροτών. Ασφαλώς υπήρχαν και άλλων ειδών συνεταιρισμοί, όπως οι καταναλωτικοί, αλλά σε πολύ μικρότερα ποσοστά (Κοντογεώργος, 2015).

Με βάση τα στοιχεία αυτά, αποκτά επιπρόσθετο ενδιαφέρον η διερεύνηση ενός «από τα κάτω» συνεταιριστικού εγχειρήματος, όπου αναπτύσσονται οριζόντιες δομές αυτοδιαχείρισης και αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Για τον επιπλέον λόγο ότι η ΕφΣυν αφορά στο χώρο του Τύπου, άρα άπτεται άμεσα της ποιότητας του δημοκρατικού πολιτεύματος, έχει ενδιαφέρον να διερευνηθεί πώς το εγχείρημα αυτό ισορροπεί μεταξύ αλληλεγγύης και επιβίωσης σε μια καπιταλιστική, ανταγωνιστική αγορά, πώς κινείται μεταξύ ελευθερίας έκφρασης και οικονομικής αποτελεσματικότητας, πώς συνταιριάζονται τα οράματα με την σκληρή πραγματικότητα και το ζήτημα της βιωσιμότητας.

Μεθοδολογία

Σε περιόδους κρίσης αναπτύσσονται οριζόντιες δομές αυτοδιαχείρισης (Siarera et al., 2015). Για την αποτίμησή τους στο περιβάλλον της ΕφΣυν ελήφθησαν έξι (6) συνεντεύξεις από εργαζόμενους - συνεταιριστές. Οι πέντε από τους πληροφορητές μου είχαν κατά το παρελθόν εργασθεί σε άλλες, συμβατικού επιχειρηματικού προτύπου, ελληνικές εφημερίδες (*Ελευθεροτυπία, Το Βήμα, Καθημερινή, κ.α.*), δηλαδή είχαν βιώσει επί μακρόν το εργασιακό περιβάλλον των μεγάλων εκδοτικών συγκροτημάτων της χώρας (του συγκροτήματος Τεγόπουλου, του Δημοσιογραφικού Οργανισμού Λαμπράκη και του συγκροτήματος Αλαφούζου, αντίστοιχα). Τέσσερις από τους έξι εργαζόνταν στην *Ελευθεροτυπία*, από την οποία «ξεπήδησε» η ΕφΣυν, μετά τη διακοπή κυκλοφορίας της. Ωστόσο, αξίζει να αναφερθεί ότι ο πέμπτος πληροφορητής μου παραιτήθηκε από τον Δημοσιογραφικό Οργανισμό Λαμπράκη, προκειμένου να ενταχθεί στην ΕφΣυν.

Τα δεδομένα της παρούσας έρευνας συλλέχθηκαν με την άδεια της Διεύθυνσης της ΕφΣυν μετά από την εκ μέρους μου ενημέρωσή τους για τους σκοπούς της έρευνας. Για τη συλλογή των δεδομένων επιλέχθηκε η λήψη ημιδομημένων συνεντεύξεων και η δειγματοληψία ήταν σκόπιμη. Βασικά κριτήρια επιλογής των πληροφορητών μου ήταν: να ανήκουν σε διαφορετικούς τομείς της εφημερίδας (διόρθωση, σύνταξη, αρχισυνταξία, διευθυντική ομάδα) και να είναι από τους πρώτους ή/και τους πρωτεργάτες της ΕφΣυν. Επίσης να έχουν εργαστεί σε άλλα συμβατικά ΜΜΕ (έντυπα) πριν την ΕφΣυν, ώστε να μπορεί να γίνει η σύγκριση με την παρούσα κατάσταση. Τα ονόματα των εργαζομένων δεν συνάδουν με τα πραγματικά, ενδεχομένως ούτε ως προς το φύλο. Οι συνεντεύξεις έγιναν σε κλίμα θετικό. Παρά την προσωπική και επαγγελματική σχέση που έχω και μαζί τους και με το εγχείρημα της ΕφΣυν ως συνεταιρίστρια και εργαζόμενη σε αυτή, οι πληροφορητές μου μού μίλησαν ανοιχτά, δεχόμενοι ταυτόχρονα τις διαβεβαιώσεις μου ως προς τη χρήση της συνέντευξης μόνο για ερευνητικούς σκοπούς και τη διαφύλαξη των προσωπικών τους δεδομένων. Απ' όλα όσα ανέφεραν προκύπτουν απαντήσεις σε ορισμένους βασικούς άξονες οι οποίοι συνθέτουν το ερευνητικό ερώτημα που παρουσιάστηκε παραπάνω.

Πέρα από το τμήμα που αφορά στις συνεντεύξεις, η επιτόπια παρατήρηση στο χώρο του συγκεκριμένου συνεταιριστικού εγχειρήματος εξασφαλίστηκε μέσα από τη δική μου επαγγελματική συμμετοχή σε αυτό. Το συνεταιριστικό εγχείρημα της ΕφΣυν ξεκίνησε το φθινόπωρο του 2012 και εγώ εντάχθηκα σε αυτό λίγους μήνες αργότερα, την άνοιξη του 2013. Έκτοτε, εξακολουθώ να ανήκω και να εργάζομαι στο συνεταιρισμό της ΕφΣυν με την ιδιότητα της δημοσιογράφου ως κύρια και αποκλειστική απασχόληση μέχρι σήμερα, δηλαδή για περισσότερο από εννέα συναπτά έτη. Συνεπώς, η παρούσα μελέτη πληροί ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά μιας εθνογραφικής και ανθρωπολογικής μελέτης, το οποίο δεν είναι άλλο από την εγκατάσταση (κάποιες φορές ιδιαίτερα μακρόχρονη) του ερευνητή – παρατηρητή εντός του πλαισίου της υπό μελέτη ομάδας, την ενεργό συμμετοχή στην καθημερινότητα της ομάδας αυτής, τη συνεχή παρατήρηση, την απεύθυνση ερωτήσεων, την καταγραφή σημειώσεων και τη λήψη συνεντεύξεων και λοιπών ηχητικών ή οπτικών εγγραφών (Hendry, 2011), ξεπερνώντας στη συγκεκριμένη περίπτωση την επιφύλαξη ότι ο ανθρωπολόγος ψευδαισθητικά μόνο συμμετέχει καθ' όλα στην υπό μελέτη ομάδα, αλλά ποτέ δεν καθίσταται κανονικό μέλος της ομάδας (Geertz, 1968: 154). Με γνώμονα ότι σε μια ανθρωπολογική μελέτη απαιτείται η ανάπτυξη σχέσεων εμπιστοσύνης ανάμεσα στον ανθρωπολόγο – μελετητή και τους συνομιλητές του (Αγγελίδου, 2011: 316-317), κατά τη διάρκεια της αλληλεπίδρασής με τους πληροφορητές μου, έδωσα ιδιαίτερη σημασία στην ανάπτυξη οικειότητας και κλίματος εμπιστοσύνης, ώστε να αρθούν τα όποια εμπόδια θα μπορούσαν να ορθωθούν λόγω της ενδεχόμενης καχυποψίας και έλλειψης εμπιστοσύνης προς το πρόσωπό μου. Αν και δεν διαθέτω πρότερη εμπειρία στην πραγματοποίηση ανθρωπολογικών – εθνογραφικών μελετών, θεωρώ ότι με βοήθησε ιδιαίτερα η ύπαρξη πρότερων σχέσεων με τους πληροφορητές μου, όπως και η ύπαρξη οικειότητας του περιβάλλοντος που αυτοί κινούνται, καθώς αυτό αποτελεί και το δικό μου εργασιακό περιβάλλον και ως εκ τούτου δεν απαιτήθηκε η ύπαρξη κάποιου χρόνου προσαρμογής μου (Αγγελίδου, 2011: 330-334). Ως εκ τούτου ήταν ευκολότερο να διερευνήσω ζητήματα ουσίας, όπως για παράδειγμα σχετικά για τη μετατροπή της σφοδρής οικονομικής κρίσης σε ευκαιρία. Για τους στόχους που έθεταν οι συμμετέχοντες στο συνεταιριστικό εγχείρημα. Για το κατά πόσο θεωρούν τους εαυτούς τους ως πρεκαριάτο ή μικρούς επιχειρηματίες. Για το βαθμό που θεωρούν την ΕφΣυν ως κάτι δικό τους ή κάτι αλλότριο. Και βέβαια, μέσα από όλη αυτή τη διαδικασία να πραγματοποιήσω μια δική μου, αυτοτελή και προσωπική διαδικασία αυτογνωσίας, θέτοντας

παρόμοια ερωτήματα στον εαυτό μου. Κατά πόσο αναγνωρίζω τον εαυτό μου σε όλα όσα αποκρυσταλλώνονται στις συνεντεύξεις και αποτυπώνονται στην εθνογραφική μελέτη που πραγματοποίησα; Ποιες είναι οι δικές μου απαντήσεις στα ερωτήματα που η ίδια έθεσα στους συνάδελφους της ΕφΣυν; Εν τέλει, κατά πόσο η διαδικασία της εκπόνησης της έρευνας με βοήθησε να συλλάβω στην πληρότητά του τη σπουδαιότητα του εγχειρήματος της ΕφΣυν και κατά πόσο αυτό με άλλαξε;

Δομή της εργασίας

Στο πρώτο Κεφάλαιο παρατίθεται μια σύντομη αναφορά στα διάφορα επιχειρηματικά πρότυπα, κυρίαρχα και εναλλακτικά, που κυριαρχούν στο χώρο του Τύπου. Στο δεύτερο Κεφάλαιο, επιχειρείται μια σύντομη επισκόπηση της πορείας του ελληνικού Τύπου, ώστε να αναδειχθούν τα εγγενή χαρακτηριστικά του έντυπου Τύπου στη χώρα μας σε σχέση με την αποδοχή από το αναγνωστικό κοινό, το βαθμό επαγγελματικής αξιοπιστίας και δημοσιογραφικής εγκυρότητας που αναγνωρίζεται και πιστώνεται στα Μέσα, την κυκλοφοριακή τους πορεία, το ιδιοκτησιακό καθεστώς τους και των υπόρρητων σχέσεων των ιδιοκτητών ΜΜΕ με την κεντρική πολιτική εξουσία της χώρας. Θεωρούμε αυτή την ανασκόπηση απολύτως απαραίτητη προκειμένου να περιγραφεί το πλαίσιο εντός του οποίου υλοποιήθηκε το εγχείρημα της ΕφΣυν.

Στο τρίτο Κεφάλαιο γίνεται μια σύντομη αναφορά στις έννοιες της κρίσης (economic crisis) και της λιτότητας (austerity). Η σύντομη αυτή αναφορά πλαισιώνεται από την παρουσίαση και το σχολιασμό του υλικού που προέκυψε από τους πληροφορητές μου σε σχέση με το πώς βίωσαν την κρίση και πώς οδηγήθηκαν να συμμετάσχουν στο εγχείρημα της ΕφΣυν. Ακολουθεί στο τέταρτο Κεφάλαιο μια σύντομη παρουσίαση της έννοιας της εργασιακής ανασφάλειας (precarity) που εντάθηκε λόγω της οικονομικής κρίσης και ασφαλώς επηρέασε δραματικά και το χώρο του Τύπου. Η παρουσίαση των θεωρητικών ζητημάτων συμπληρώνεται από την παρουσίαση και το σχολιασμό του υλικού που προέκυψε από τους πληροφορητές μου σε σχέση με τα εργασιακά ζητήματα, την αίσθηση ελευθερίας στο εργασιακό περιβάλλον, το επίπεδο των αμοιβών, αλλά και το ερώτημα για τη δυνατότητα ή μη, ανάπτυξης συνδικαλιστικής δράσης και εργατικών διεκδικήσεων.

Ακολουθεί η συζήτηση περί ηθικής και αλληλέγγυας οικονομίας στο πέμπτο Κεφάλαιο, όπου παρουσιάζονται ανθρωπολογικές προσεγγίσεις που φωτίζουν τις έννοιες αυτές. Η θεωρητική συζήτηση συμπληρώνεται με την παρουσίαση και το σχολιασμό του υλικού που προέκυψε από τους πληροφορητές μου σχετικά με τα ζητήματα αλληλεγγύης και τη σπουδαιότητα του συνεταιριστικού εγχειρήματος, με έμφαση στα θέματα της ισοτιμίας, της αμοιβαιότητας των σχέσεων, τη δικαίωση ή μη των όποιων προσδοκιών, αλλά και με την επισήμανση των αδύναμων σημείων τα οποία προέκυψαν από την έλλειψη πρότερης εμπειρίας.

Μέσω της αντιπαραβολής, αλλά και της σύνθεσης των θεωρητικών προκείμενων με το υλικό των συνεντεύξεων, επιχειρείται να δοθούν κάποιες απαντήσεις σχετικά με τις συνθήκες εργασίας και επιβίωσης που βίωναν κατά τη φάση δημιουργίας του συνεταιρισμού, τα στοιχεία που αποτέλεσαν το έναυσμα και το κίνητρο για τη συμμετοχή τους, τις αξίες και τα ιδεώδη που θεωρούν ότι υπηρετούν, τα οράματα και ενδεχομένως τις προσωπικές επιδιώξεις και φιλοδοξίες που επιθυμούν να εκπληρώσουν. Καθώς η ΕφΣυν διανύει το δέκατο έτος συνεχούς κυκλοφορίας της, κρίθηκε ιδιαίτερα ενδιαφέρον να γίνει, στο βαθμό του εφικτού, μια αντιπαραβολή όλων αυτών των στοιχείων ανάμεσα στο ξεκίνημα του εν λόγω συνεταιριστικού εγχειρήματος και τη σημερινή κατάσταση.

Κεφάλαιο πρώτο

Κυρίαρχα και εναλλακτικά επιχειρηματικά πρότυπα στο χώρο του Τύπου

Στο Κεφάλαιο αυτό και σε ισάριθμες ενότητες παρουσιάζονται συνοπτικά τα στοιχεία που αφορούν στα βασικά χαρακτηριστικά των κυρίαρχων και των εναλλακτικών επιχειρηματικών προτύπων στο χώρο του Τύπου και των ΜΜΕ.

1.1 Δομή και βασικά χαρακτηριστικά των κυρίαρχων επιχειρηματικών προτύπων

Το κυρίαρχο επιχειρηματικό πρότυπο στο χώρο του Τύπου αναδύεται στις αρχές του 19^{ου} αιώνα με την εμφάνιση του penny press, και περιλαμβάνει την οικονομική διαχείριση, τις σχέσεις παραγωγής, καθώς και το περιεχόμενο των εφημερίδων (Μπακουνάκης, 2014: 171). Το πρότυπο αυτό, σαφώς προσανατολισμένο προς την αγορά, ισορροπώντας ανάμεσα στο ελκυστικό περιεχόμενο και την εξασφάλιση υψηλών πωλήσεων και διαφημιστικών εσόδων (Van der Wurff, 2012: 232). Επικράτησε σχεδόν ολοκληρωτικά στην έντυπη βιομηχανία από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα μέχρι τα τέλη του 20^{ου} αιώνα στις ΗΠΑ και την Ευρώπη (Reim, 1996) επιβιώνοντας πολλών αναταράξεων, με κυριότερη την έλευση της τηλεόρασης (δεκαετία 1950), που το 1960 ξεπέρασε τις παραδεισιακές εφημερίδες ως προτιμώμενη πηγή πληροφόρησης, αφήνοντας ωστόσο χώρο για κέρδη στον έντυπο Τύπο (Matthei, 1997).

Αντίστοιχη κάμψη παρατηρήθηκε επίσης κατά τη δεκαετία του 1980, με την έλευση και εξάπλωση της καλωδιακής τηλεόρασης, αλλά κυρίως λόγω της εξάπλωσης του διαδικτύου κατά τη δεκαετία του 1990, εξέλιξη που αποδείχθηκε ως η πλέον ανταγωνιστική για την έντυπη ενημέρωση (Schoemaker & Mavaddat, 2000) και επέφερε απώλεια διαφημιστικών εσόδων για τις εφημερίδες, η οποία για τις ΗΠΑ κατά τη δεκαετία 2004 – 2014 ανήλθε στο -30%¹, στο Ηνωμένο Βασίλειο -45% και την Ολλανδία (Leurdijk, et al., 2012).

¹ Πηγή: Pew Research Center, (2015). Ανάκτηση από: <http://www.journalism.org/2015/04/29/newspapers-fact-sheet/>

Η οικονομική κρίση του 2008, οδήγησε σε μειώσεις δημοσιογραφικού προσωπικού σε παγκόσμιο επίπεδο, μείωση αριθμού σελίδων και ύλης ανά έκδοση, μαζικές συγχωνεύσεις και εξαγορές. Χαρακτηριστικά, το 2008 στις ΗΠΑ εκδίδονταν 1.408 εφημερίδες, έναντι 2.226 το 1990 (Carlson, 2011). Το 2009 τα διαφημιστικά έσοδα της γαλλικής εφημερίδας *Le Monde* αντιστοιχούσαν σε μόλις το 20% των συνολικών εσόδων της, έναντι του 60% το 1970 (Poulet, 2009: 22). Σε σχέση με τις μειώσεις προσωπικού, μόνο το 2008 καταγράφηκε απώλεια 4.500 θέσεων δημοσιογράφων στις ΗΠΑ (Poulet, 2009: 222). Σωρευτικά, οι απώλειες θέσεων εργασίας στον δημοσιογραφικό χώρο στις ΗΠΑ κατά το διάστημα 1989 – 2015 ανέρχονται σε πάνω από 24.000².

Το γεγονός αυτό θα πρέπει να συνδυαστεί με τη μείωση της εμπιστοσύνης του κοινού προς τον έντυπο Τύπο (Meyer, 2009), που ασφαλώς συνδέεται με την άφιξη του διαδικτύου και τη διαφοροποίηση του ρόλου της δημοσιογραφίας, ιδίως σε ότι αφορά την κοινωνική του διάσταση (Scott, 2005). Ενδεικτικά, αναφέρεται ότι το ποσοστό όσων εμπιστεύονται τις εφημερίδες για την πληροφόρησή τους ήταν για το 2016 μόλις 32% στις ΗΠΑ, 52% στη Γερμανία και πολύ χαμηλότερα, στο 20% στη χώρα μας³. Ανασκοπώντας τα αίτια της κρίσης στο χώρο του έντυπου Τύπου, ο Poulet (2009) απαριθμεί τους παρακάτω τρεις λόγους: (1) την εκρηκτική εξάπλωση και πρωτοκαθεδρία των ψηφιακών τεχνολογιών, (2) το ψηφιακό χάσμα, με τις νεότερες γενιές να εγκαταλείπουν το έντυπο κείμενο ως πηγή πληροφόρησης, ενημέρωσης και ψυχαγωγίας (μαζί και το έντυπο βιβλίο ακόμα, και (3) τη συνακόλουθη μείωση της διαφημιστικής δαπάνης προς την έντυπη ενημέρωση. Το διαδίκτυο ευνοεί την ανάπτυξη περιεχομένου από τους ίδιους τους τελικούς χρήστες, (Ρήγου, 2014: 241), γι' αυτό και η παρατηρούμενη έκρηξη που γνωρίζουν οι πλατφόρμες ψηφιακού περιεχομένου (YouTube, web blogs), τα Μέσα κοινωνικής δικτύωσης (Facebook, Twitter, TikTok, Instagram, κ.α.) και ψηφιακής ενημέρωσης (Yahoo News, Google News). που καταργούν την μονοκατευθυνόμενη ροή πληροφορίας.

Στα βασικά χαρακτηριστικά του κυρίαρχου επιχειρηματικού προτύπου των ΜΜΕ συμπεριλαμβάνονται τα εξής: (1) το ιδιοκτησιακό καθεστώς, δηλαδή ποιο είναι αυτό, σε ποιους ανήκει το Μέσο και πώς αυτό επηρεάζει τη λειτουργία του, (2) η ιεραρχική και οργανωτική

²Πηγή: American Society of News Editors (ASNE) <http://asne.org/content.asp?pl=140&sl=129&contentid=129>

³ Πηγή: Reuters Institute for the Study of Journalism. (2016). Digital News Report., <http://digitalnewsreport.org/>

δομή, ο καταμερισμός εργασίας, η οργάνωση παραγωγής, οι δεξιότητες που απαιτούνται ανά θέση εργασίας, η ανάπτυξη συνεργατικού ήθους και αξιακών κανόνων (3) το είδος, την ποιότητα και τα χαρακτηριστικά του προϊόντος που παράγεται, η πρόταση αξίας που αυτό εμπεριέχει, τα διαφοροποιητικά στοιχεία του σε σχέση με τον ανταγωνισμό, (4) η σχέση με το κοινό, ο ρόλος που το Μέσο αποδίδει στο κοινό του και τα είδη, η ποσότητα και η ποιότητα της αλληλεπίδρασης που αναπτύσσεται, (5) οικονομικά στοιχεία όπως ο πάγιος εξοπλισμός, η συντήρηση/ανανέωση υποδομών, το κόστος παραγωγής, οι λειτουργικές και μισθολογικές δαπάνες, (6) οικονομικά στοιχεία που αφορούν σε εισροές και εκροές, τα κριτήρια επιλογής τους, τους στόχους που τίθενται (μέση κυκλοφορία, προσέλκυση διαφημίσεων) και στο κατά πόσο οι στόχοι αυτοί επιτυγχάνονται.

Το ιδιοκτησιακό καθεστώς διαδραματίζει κυρίαρχο ρόλο στον τρόπο και στο επίπεδο λειτουργίας του Μέσου, και η όποια αλλαγή σε αυτό συνδέεται με υψηλότερες πιθανότητες επιβίωσης (Picard & Van Weezel, 2008), κυρίως μέσω συγχωνεύσεων που σταδιακά οδηγού στη διαμόρφωση ολιγοπωλίων σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο (Arsenault & Castells, 2008). Η τάση αυτή ενισχύθηκε περαιτέρω λόγω των τεχνολογικών εξελίξεων που επέτρεψαν την παγκοσμιοποίηση του επικοινωνιακού τοπίου (Ρήγου, 2014: 285) και τη δημιουργία τεράστιων πολυεθνικών ομίλων που ελέγχουν την παραγωγή και διανομή της πληροφορίας παγκοσμίως και κατά το δοκούν, αποκτώντας τεράστια πολιτική και κοινωνική επιρροή (McChesney, 2004, Σμυρναίος, 2010: 142).

Ως αντίδραση σε αυτή την υπερσυγκέντρωση, αναπτύχθηκαν μικρά, ανεξάρτητα και ευέλικτα ανταγωνιστικά σχήματα υπό μορφή νεοφυών επιχειρήσεων (Jarvis, 2009) και επιχειρηματικής δημοσιογραφίας (Media Entrepreneurship) (Hoag & Seo, 2005), που κερδίζουν έδαφος τις δύο τελευταίες δεκαετίες (Wagemans, et al., 2016), καθώς και σχήματα που θέτουν ευρύτερους κοινωνικούς στόχους, πέραν των στενά οικονομικών (Hoag & Seo, 2005). Στα εγχειρήματα αυτά, η ιδιοκτησία ανήκει σε φιλανθρωπικά ιδρύματα ή συνεταιρισμούς, με το τελευταίο να αφορά άμεσα στην παρούσα εργασία.

Το δεύτερο στοιχεία που αφορά στην ιεραρχική - οργανωτική δομή και τον καταμερισμό εργασίας, επηρεάζεται σαφώς από τις τεχνολογικές εξελίξεις και την έλευση του διαδικτύου

(Λεάνδρος, 2005, Ρήγου 2014: 201). Το ηλεκτρονικό περιβάλλον αυξάνει την χρονική πίεση και το φόρτο εργασίας των δημοσιογράφων, οι οποίοι σταδιακά εγκαταλείπουν τον παραδοσιακό ρόλο της ερευνητικής δημοσιογραφίας περιοριζόμενοι ολοένα και περισσότερο στα γραφεία τους, απ' όπου διαχειρίζονται κυρίως δευτερογενώς την πληροφορία (Paulussen, 2012, Siaperá, 2015). Ταυτόχρονα, μειώνεται ο αριθμός των ειδικών συντακτών, μειώνοντας το κύρος, την ιδιαιτερότητα και την ανταγωνιστικότητα των Μέσων (Poulet, 2009). Αυτή η προσπάθεια μείωσης του κόστους (Bromley, 1996), οδηγεί στην αντικατάσταση αρχαιότερων και εμπειρότερων συντακτών από νεότερους, λιγότερο έμπειρους και χαμηλότερα αμειβόμενους συντάκτες. Κριτήριο είναι η προσέλκυση της προσοχής του πολίτη, σε βάρος του περιεχομένου (Poulet, 2009:231-233, Klinenberg, 2005).

Επίσης, παρατηρείται διάρρηξη του συλλογικού χαρακτήρα των εργατικών διεκδικήσεων που οδηγεί σε μειώσεις, ελαστικοποίηση των σχέσεων εργασίας, αύξηση των άτυπων και υποαμειβόμενων μορφών απασχόλησης, στην πληρωμή των συντακτών «με το κομμάτι» (freelancers) και συνακόλουθα στην αύξηση της εργασιακής επισφάλειας (Paulussen, 2012, Siaperá, 2015). Εκτιμάται ότι τα $\frac{3}{4}$ του συνόλου των εργαζόμενων στα Μέσα παγκοσμίως προσφέρουν υπηρεσίες αμειβόμενοι «με το κομμάτι», με το είδος αυτό απασχόλησης να ανέρχεται στο 40% στο Ηνωμένο Βασίλειο και να αγγίζει το 50% στη Γαλλία (Bittner, 2011).

Σε ότι αφορά το τρίτο στοιχείο, δηλαδή τα χαρακτηριστικά του δημοσιογραφικού προϊόντος που παράγεται το ζητούμενο είναι αυτό να περιέχει αξία. Αυτή κωδικοποιείται με βάση τους όρους *διαφοροποίηση, εστίαση και λελογισμένο κόστος*, προκειμένου το προϊόν να καταστεί ανταγωνιστικό, άρα επιλέξιμο (Porter, 1985) έναντι της δωρεάν και άμεσης πληροφόρησης που διαχέεται ψηφιακά και ενδεχομένως μέσω μιας σχέσης αλληλεπίδρασης (Ψύλλα, 2010: 170, Ρήγου, 2014: 248) με αμφίδρομη σχέση του πολίτη με τα Μέσα (Bruns, 2006; Teece, 2010). Έχει δειχθεί ότι η επιβίωση ενός εγχειρήματος συνδέεται με το διάφανο ιδιοκτησιακό καθεστώς και την ιεραρχημένη λειτουργική δομή που ενσωματώνει ευδιάκριτη αυταξία στο παραγόμενο προϊόν (Picard, 2010).

Με την επισήμανση αυτή ερχόμαστε στα δύο τελευταία χαρακτηριστικά (5^ο και 6^ο) τα οποία αναφέρονται στις οικονομικές ροές ενός Μέσου και σχετίζονται με ερωτήματα που αφορούν τις

δαπάνες σε πάγιο εξοπλισμό, προμήθεια πρώτων υλών, μισθοδοτικά και λειτουργικά έξοδα, αλλά και τις πιθανές πηγές οικονομικών εισροών, που προκύπτουν από τη διάχυση και αγορά του προϊόντος, την διάθεση διαφημιστικού χώρου, πιθανές δωρεές, ενισχύσεις ή επιχορηγήσεις, την ένταξη σε χρηματοδοτούμενα αναπτυξιακά – διαρθρωτικά προγράμματα, τη διοργάνωση εκδηλώσεων κ.α. Για όλες αυτές τις πρακτικές θα πρέπει να τίθενται ερωτήματα σχετικά με τα κριτήρια επιλογής τους, την αποδοτικότητά τους, τη συνεισφορά τους στη διατήρηση και ενίσχυση του εταιρικού προφίλ αλλά και της ορατότητας, αναγνωρισιμότητας και ελκυστικότητας του προϊόντος.

1.2 Οι αιτίες ανάπτυξης και τα χαρακτηριστικά των εναλλακτικών εγχειρημάτων

Λόγω των έντονων αναταράξεων των τελευταίων δεκαετιών στο χώρο του Τύπου εμφανίζονται εναλλακτικά εγχειρήματα, με διαφορετική προσέγγιση για το ιδιοκτησιακό καθεστώς τον τρόπο διοίκησης και λήψης αποφάσεων, τον καταμερισμό εργασίας, και κυρίως, στη θεματική και το δημοσιογραφικό περιεχόμενο που επιλέγουν να παρουσιάσουν κατά προτεραιότητα. Τα πρότυπα αυτά, τα οποία θα αποκαλέσουμε *εναλλακτικά*, εμπνέονται και σε ένα βαθμό υλοποιούν τις αρχές των συνεταιριστικών εγχειρημάτων, της αλληλέγγυας οικονομίας. και προσπαθούν να αρθρώσουν ένα ανεξάρτητο λόγο, να προβάλλουν εναλλακτικές οπτικές και ταυτόχρονα να επιβιώσουν οικονομικά πλάι στα εθνικά και πολυεθνικά εκδοτικά συγκροτήματα–μεγαθήρια, δημιουργώντας ένα σχήμα οξύμωρο, καθώς δρουν εναντίον του συστήματος τη στιγμή που είναι μέρος του (Marcuse, 1972). Αν και η συζήτηση για τα εναλλακτικά Μέσα εκκινεί από τη δεκαετία του 1970, μέχρι στιγμής δεν έχει καταγραφεί ένας καθολικά αποδεκτός ορισμός τους (Sandoval, 2009). Μια πρώτη προσπάθεια ορισμού, η οποία στη συνέχεια αποδείχθηκε περιοριστική, περιλαμβάνει εναλλακτικά δημοσιογραφικά εγχειρήματα «ειδικού σκοπού» και εξειδικευμένης απεύθυνσης, όπως ο εργατικός, αναρχικός, φεμινιστικός Τύπος, τα φανζίν, κ.α. (Pickard, 2007). Ο, ορισμός αυτός στη συνέχεια διευρύνθηκε ώστε να συμπεριληφθούν εκπεφρασμένα στοιχεία που αναφέρονται σε πολιτική και κοινωνική δράση, τη δικαιοσύνη, την ολοκλήρωση της ανθρώπινης προσωπικότητας και υπόστασης (Traber, 1985; 3).

Μεταγενέστερες προσεγγίσεις εστιάζουν στην ιεραρχική δομή (που όμως, μπορεί να συμπεριλάμβανε και ακροδεξιά έντυπα) και στο κριτικό δημοσιογραφικό περιεχόμενο των Μέσων (που όμως παραγνωρίζει τη δημοκρατικότητα και συμμετοχικότητα στη λήψη αποφάσεων) (Sandoval, 2009, Downing, 2001: 16, Atton, 2002, Barassi, 2009). Έτσι προκρίνονται ως επιπλέον κριτήρια η (σχετικά) μικρή τους κλίμακα, οι συμμετοχικές πρακτικές, η κριτική παρουσίαση θεμάτων, η οικονομική αυτοδιαχείριση, η απουσία ιδιοκτητή, η αποκήρυξη του κέρδους ως αυτοσκοπού και η επίτευξη προοδευτικών κοινωνικών στόχων (Fuchs, 2010).

Η κρίση λειτουργεί ως πεδίο εμβάθυνσης των συλλογικών και δημοκρατικών πεποιθήσεων (Γεωργιάδης, 2013: 36) και στο χώρο του Τύπου έχει διαπιστωθεί η αύξηση του ενδιαφέροντος για εναλλακτικές δομές ιδιοκτησίας βιώσιμων Μέσων για πλουραλιστική ενημέρωση (Cunrah, 2009). Προς την κατεύθυνση αυτή κινούνται και τα συνεταιριστικά εγχειρήματα που παρουσιάζουν αυξημένη ανθεκτικότητα σε περιόδους οικονομικής κρίσης και διευρύνουν τον κοινωνικό και δημοκρατικό ρόλο του Τύπου (Birchall & Ketilson, 2009, Boyle, 2012). Το 2013 ποσοστό 45% των εναλλακτικών Μέσων είχα ιδρυθεί το 2008-2009 και ένα επιπλέον ποσοστό 25% ιδρύθηκαν την περίοδο 2010-2012 (Mitchell et. al., 2013).

Το ιδιοκτησιακό καθεστώς των Μέσων αυτών είναι συνεταιρισμοί, ιδρύματα ή κληροδοτήματα. Οι συνεταιρισμοί, περίπτωση που μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα στην παρούσα εργασία, λόγω του συνεταιριστικού χαρακτήρα της ΕφΣυν, θέτουν ως βασικό στόχο την υπηρετήση του υψηλού δημοσιογραφικού λειτουργήματος, την επίτευξη κοινωνικών στόχων και την οικονομική επιβίωση των εργαζόμενων-συνεταιριστών με εξασφάλιση και διατήρηση των θέσεων εργασίας (Pickard & Stearns, 2011).

Στο χώρο των Μέσων παρουσιάζονται τρεις κύριες μορφές συνεταιρισμών: αυτοί που ανήκουν στους εργαζόμενούς τους, αυτοί που ανήκουν στους αναγνώστες/συνδρομητές/υποστηρικτές τους και, τέλος, τα μεικτά σχήματα, δηλαδή αυτοί που ανήκουν και στο εργαζόμενο προσωπικό και στους αναγνώστες. Στα εναλλακτικά Μέσα η οργάνωση της παραγωγής και ο καταμερισμός εργασίας κινείται προς την κατεύθυνση της κατάργησης της αυστηρής ιεραρχίας, της επιβολής της αυθεντίας και της εξυπηρέτησης σχέσεων εξουσίας. Αντίθετα, υιοθετούνται δημοκρατικές,

οριζόντιες και συμμετοχικές – συλλογικές μορφές οργάνωσης και διαδικασίες λήψης αποφάσεων, π.χ. υπό τη μορφή γενικών συνελεύσεων (Sandoval & Fuchs, 2010). Συνήθως, παρατηρείται ανιδιοτελής προσφορά ιδιωτών εμπνεόμενων από τους υψηλούς κοινωνικούς στόχους που υπηρετεί το Μέσο (Harcup, 2005).

Σε ότι αφορά το χαρακτηριστικό της αξίας του προσφερόμενου προϊόντος, αυτό είναι ένα πεδίο προνομιακό για τα εναλλακτικά Μέσα καθώς στοχεύουν στην ανάδειξη θεματολογίας η οποία δεν καλύπτεται επαρκώς από τα κυρίαρχα Μέσα και το κοινό τα επιλέγει ως πηγή ενημέρωσης ακριβώς γιατί ενδιαφέρεται για τέτοια θεματολογία (Couldry & Curran, 2003) ή/και γιατί καλύπτουν τα θέματα με διαφορετική προσέγγιση, ελέγχοντας παράλληλα τα κυρίαρχα Μέσα (Meyers, 2008). Τα στοιχεία αυτά αυξάνουν την επαφή με το κοινό, αλλά λόγω μεγέθους αδυνατούν να επιτύχουν οικονομίες κλίμακας (Joyce, 2007).

1.3 Συνεταιριστικά εγχειρήματα στο χώρο του Τύπου και των ΜΜΕ

Με την εμφάνιση των πρώτων συνεταιριστικών εγχειρημάτων από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, εμφανίζονται αντίστοιχα εγχειρήματα στο χώρο του Τύπου. Το δημοσιογραφικό–ειδησεογραφικό πρακτορείο *Associated Press* (AP) ιδρύθηκε στη Νέα Υόρκη το 1846, μόλις δύο χρόνια μετά την ίδρυση του καταναλωτικού συνεταιρισμού των *Σκαπανέων του Ρότσντεϊλ* (Fairbairn et al., 1991). Το AP παραμένει μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα με περίπου 1.500 Μέσα ως μέλη και έχοντας τιμηθεί με 51 Βραβεία Πούλιτζερ. Αρχαιότερη συνεταιριστική εφημερίδα, με αποστολή την ανάδειξη του συνεταιριστικού κινήματος και της έγκυρης δημοσιογραφίας είναι η εφημερίδα *Co-operative News* που εκδίδεται από το 1871 από τον συνεταιρισμό *Co-operative Press* στο Ηνωμένο Βασίλειο.

Η αντισυμβατική και αμφισβητησιακή δεκαετία του 1960, ευνόησε την εμφάνιση εναλλακτικών και συνεταιριστικών Μέσων (Kidd, 1999), όπως η ιταλική εφημερίδα *Il Manifesto*, με το 70% των μετοχών να ανήκει στον συνεταιρισμό των εργαζομένων, και το υπόλοιπο 30% να έχει μοιραστεί σε άλλους συνεταιρισμούς, ενώσεις και εκατοντάδες ιδιώτες-μικρομετόχους (Molledo, 2000). Αντίστοιχης εμβέλειας είναι η έκδοση της γαλλικής εφημερίδας *Liberation*.

Σε σχέση με το ιδιοκτησιακό καθεστώς υπάρχουν Μέσα που ανήκουν αποκλειστικά στους εργαζόμενους σε αυτά (*West Highland Free Press, New Internationalist, Marlborough News Online*), άλλα που ανήκουν στους αναγνώστες/συνδρομητές (*Hawaii Independent, The Morning Star, Media Coop*) και τέλος, ένα τρίτο, μεικτό σχήμα, με Μέσα που ανήκουν και στους εργαζόμενους σε αυτά και τους αναγνώστες τους, όπως η γερμανική εφημερίδα *Tageszeitung* (ή αλλιώς *Die Taz*), η οποία ιδρύθηκε το 1978 στο Βερολίνο ως ιδιωτική επιχείρηση, αλλά στο ενδεχόμενο χρεοκοπίας, περίπου 15.000 αναγνώστες της κατάφεραν να συγκεντρώσουν το απαιτούμενο ποσό για την διάσωσή ιδρύοντας συνεταιρισμό (Kingsley, 2012). Παρόμοια είναι και η περίπτωση της εφημερίδας *West Highland Free Press*, η οποία το 2009 μετατράπηκε σε βιώσιμο, συνεταιριστικό σχήμα προσφέροντας σταθερότητα στους εργαζόμενους (Bibby, 2013). Παραδείγματα Μέσων που ανήκουν σε εμπιστεύματα είναι η γερμανική *Frankfurter Allgemeine Zeitung (FAZ)*, η οποία ανήκει στο εμπίστευμα FAZIT- Stiftung., αλλά και οι εφημερίδες *The Guardian* και *The Observer* στο Ηνωμένο Βασίλειο, οι οποίες ανήκουν στο εμπίστευμα Scott Trust Limited, έχοντας και οι τρεις εμπεδώσει την αίσθηση ότι υπηρετούν την ανεξάρτητη, και έγκυρη δημοσιογραφία Viner, 2013).

Στον ελληνικό χώρο, αντίστοιχα παραδείγματα είναι η ΕφΣυν και το περιοδικό δρόμου *Σχεδία*. Η *Σχεδία* εμφανίστηκε το Φεβρουάριο 2013 και εκδίδεται από την ΜΚΟ *Διογένης*, με στόχο την οικονομική ενίσχυση των άστεγων και άνεργων και την υποστήριξή τους στην προσπάθεια επανένταξής τους στον κοινωνικό ιστό και παρουσιάζει την επιπρόσθετη καινοτομία ότι δεν διανέμεται στα σημεία πώλησης Τύπου, αλλά αποκλειστικά στους δρόμους από άνεργους, άστεγους και γενικά πολίτες οι οποίοι χρήζουν οικονομικής υποστήριξης και κοινωνικής μέριμνας, ανήκοντας έτσι στο Διεθνές Δίκτυο Εφημερίδων Δρόμου (International Network of Street Papers). Τα επιχειρηματικά πρότυπα των δύο αυτών Μέσων αναλύθηκαν σχετικά πρόσφατα (Παπαδοπούλου, 2017: 222-.254, 281-.307) με κοινό και για τις δύο περιπτώσεις συμπέρασμα ότι μέχρι στιγμής καταφέρνουν να ανταπεξέλθουν στις δύσκολες συνθήκες της οικονομικής κρίσης, με συνετή οικονομική διαχείριση, αυτό-περιορισμό των αμοιβών, με εύρεση του βέλτιστου σημείου ισορροπίας ανάμεσα στην αξιοπρεπή επιβίωση και παραγωγή ενός τελικού προϊόντος υψηλής αξίας το οποίο είναι αναγνωρίσιμο και ευμενώς αποδεκτό από το κοινό (Παπαδοπούλου, 2017: 251-254, 305-307).

Έχοντας παρουσιάσει τα χαρακτηριστικά των κυρίαρχων και των εναλλακτικών προτύπων στο χώρο του Τύπου, ακολουθεί στο επόμενο Κεφάλαιο μια σύντομη ανασκόπηση της διαχρονικής πορείας του ελληνικού Τύπου. Η ανασκόπηση αυτή θα διευκολύνει την αποτύπωση των παθογενειών του κυρίαρχου επιχειρηματικού προτύπου και θα φωτίσει τις συνθήκες που αποτέλεσαν το κίνητρο για τη δημιουργία της ΕφΣυν.

Κεφάλαιο δεύτερο

Επισκόπηση της διαχρονικής πορείας του ελληνικού Τύπου

Στο παρόν Κεφάλαιο επιχειρείται μια πολύ σύντομη επισκόπηση της πορείας του ελληνικού Τύπου και γενικότερα των ΜΜΕ που χρονολογικά καλύπτει περίπου 150 έτη, αλλά επικεντρώνεται κυρίως στα τεκταινόμενα κατά την λεγόμενη μεταπολιτευτική περίοδο, από το 1974 και εξής. Για την περίοδο αυτή ακολουθείται μια αδρή περιοδολόγηση σε τέσσερα χρονικά υποδιαστήματα 1974-1981, 1981-1989, 1989-2000 και 2000-σήμερα και τα πραγματολογικά στοιχεία που αφορούν στο ιδιοκτησιακό καθεστώς, τις συνθήκες εργασίας και τα κυκλοφοριακά στοιχεία παρουσιάζονται στην πρώτη παράγραφο της παρούσας Ενότητας. Στη συνέχεια, στη δεύτερη παράγραφο της παρούσας Ενότητας παρουσιάζονται συνοπτικά οι συνθήκες γέννησης της ΕφΣυν, η οποία αποτελεί το αντικείμενο της μελέτης περίπτωσης της παρούσας εργασίας.

2.1 Η διαχρονική πορεία του ελληνικού Τύπου και των ΜΜΕ

Επιχειρώντας να συνοψίσουμε το πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο εντός του οποίου γεννήθηκε η ΕφΣυν, θεωρείται σκόπιμο να ανασκοπήσουμε τις εξελίξεις στον χώρο του έντυπου και ηλεκτρονικού Τύπου στη χώρα μας, χωρίς να αναζητήσουμε στεγανές περιοδολογήσεις, καθώς η εκάστοτε πραγματικότητα καθορίζεται από μια σύνθεση παλαιών και νέων στοιχείων (Βωβού, 210: 137).

Από το 1873 έως το 1936 (δικτατορία Μεταξά) ευκρινές τυπολογικό γνώρισμα του ελληνικού Τύπου είναι ότι το σύνολο σχεδόν των εκδοτών ημερήσιων εφημερίδων εθνικής εμβέλειας προέρχονται από το χώρο της δημοσιογραφίας και εν γένει των εκδόσεων (Μπακουνάκης, 2014:213). Το τοπίο αυτό αλλάζει άρδην κατά την πρώτη μεταπολεμική εικοσαετία, οπότε και συγκροτούνται ισχυροί επιχειρηματικοί όμιλοι στο χώρο του Τύπου με προεξάρχοντες τα συγκροτήματα Λαμπράκη (εφημερίδες *Το Βήμα*, *Τα Νέα*), Βλάχου (εφημερίδα *Καθημερινή*), Μπότση (εφημερίδες *Ακρόπολις*, *Απογευματινή*) και Αθανασιάδη (εφημερίδες *Βραδυνή*, *Ναυτεμπορική*) (Ψυχογιός, 2003). Από τις απαρχές του ελληνικού Τύπου οι εφημερίδες

χρησιμοποιήθηκαν από τους εκδότες τους ως εργαλείο διαμόρφωσης του πολιτικού τοπίου και ως μέσα πολιτικής προπαγάνδας (Λέανδρος, 1992: 153). Κατά τις δεκαετίες του 1950 και 1960 οι σχέσεις των αποκαλούμενων «βαρόνων του Τύπου» με την εκάστοτε πολιτική εξουσία καθίστανται ακόμα στενότερες και παρατηρείται συγχρονισμός των αιχμών των πολιτικών εξελίξεων με τις κυκλοφοριακές αιχμές (Μπακουνάκης και Παπαθανασόπουλος, 2010). Ασφαλώς, η κατάσταση αυτή αλλάζει ριζικά κατά τη διάρκεια της επτάχρονης δικτατορίας (Απρίλιος 1967 – Ιούλιος 1974) όταν ο αριθμός των πανελλήνιας κυκλοφορίας εφημερίδων μειώνεται από 16 το 1966 σε μόλις 6 το 1974 (Λέανδρος, 2000: 188).

Ο πτώση της χούντας και οι συνακόλουθες πολιτικές εξελίξεις συνοδεύονται από αντίστοιχες κοσμογονικές εξελίξεις και στον χώρο του Τύπου, για τη μελέτη των οποίων έχει επιχειρηθεί μια αδρή περιοδολόγηση σε δύο περιόδους, 1974 – 1981 και 1981- 2000 (Χαιτετάκης 2010: 51). Ωστόσο, θεωρούμε πιο δόκιμο η περιοδολόγηση αυτή να χωριστεί σε τέσσερις περιόδους: 1974 – 1981, 1981 – 1989, 1989 – 2000 και 2000 – σήμερα.

Η πρώτη περίοδος (1974 – 1981), δηλαδή από την έναρξη της μεταπολίτευσης μέχρι την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, χαρακτηρίζεται από πολιτική σταθερότητα, ομαλότητα και ωρίμανση, αποκατάσταση της ελευθεροτυπίας και του δικαιώματος ελεύθερης έκφρασης. Αυτό ενισχύεται και από τις τεχνολογικές εξελίξεις που συντελούνται ταυτόχρονα, λόγω της μετάβασης από τη λιντυπία στη φωτοσύνθεση. Όλα τα παραπάνω οδηγούν σε ραγδαία αναδιάρθρωση των εργασιακών σχέσεων στο χώρο (Λέανδρος και συν., 2011: 238).

Η δεύτερη περίοδος (1981 – 1989) ουσιαστικά συνιστά την οκταετή περίοδο του ΠΑΣΟΚ στη διακυβέρνηση της χώρας και οριοθετείται από παγκόσμιας εμβέλειας πολιτικές εξελίξεις (το 1989, με το τέλος της διαίρεσης της Ευρώπης σε Δυτικό και Ανατολικό τμήμα), αλλά και την επαναφορά στην εξουσία της *Νέα Δημοκρατίας* (σε κυβερνήσεις συνεργασίας από το καλοκαίρι του 1989 και αυτοδύναμα από την άνοιξη του 1990), μια εξέλιξη που αντανακλάται δραματικά στο χώρο του εγχώριου Τύπου: συντελείται το άνοιγμα του ραδιοτηλεοπτικού τοπίου στην τοπική αυτοδιοίκηση και την ιδιωτική πρωτοβουλία. Η συνολική μέση ημερήσια κυκλοφορία των εφημερίδων (Πίνακας 1) σαφώς δικαιολογεί το χαρακτηρισμό «χρυσή εποχή», με πωλήσεις άνω του 1 εκατ. φύλλων ημερησίως (Λέανδρος, 2000: 201).

Πίνακες 1. Συγκριτική παρουσίαση στοιχείων πανελλαδικής κυκλοφορίας εφημερίδων τα έτη 1981, 1989, 1997, 2005 και 2011.⁴

ΕΤΗ	ΣΕ ΧΙΛΙΑΔΕΣ		
	ΠΡΩΙΝΕΣ	ΑΠΟΓ/ΝΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
1981	56.085	186.672	242.757
1989	26.576	282.059	308.635
1997	17.858	141.262	159.120
2005	35.038	90.249	125.287
2011	14.794	41.463	56.257
ΜΕΣΕΣ ΕΤΗΣΙΕΣ % ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ			
1989/81	-6,6	6,4	3,4
1997/89	-4,1	-6,2	-6,1
2005/97	12,0	-4,5	-2,7
2011/05	-14,4	-13,5	-13,8
ΣΩΡΕΥΤΙΚΗ % ΜΕΙΩΣΗ			
2011/89	-73,6	-77,8	-76,8

Από τις απαρχές της τρίτης περιόδου (1989 – 2000) παύει να υφίσταται το επί δεκαετίες προηγούμενα θεσμοθετημένο κρατικό μονοπώλιο στο χώρο του ηλεκτρονικού Τύπου (τηλεόραση, ραδιόφωνο) με την εμφάνιση πληθώρας ιδιωτικών συμφερόντων τηλεοπτικών σταθμών (οι οποίοι εντάσσουν δελτία ειδήσεων και δημοσιογραφικές - ενημερωτικές εκπομπές στο πρόγραμμά τους) και ραδιοφωνικών σταθμών (αρκετοί εκ των οποίων είναι αμιγώς ειδησεογραφικού–δημοσιογραφικού–ενημερωτικού περιεχόμενου) (Λέανδρος, 2000: 203). Την ίδια περίοδο μαζικό χαρακτήρα λαμβάνει η διάδοση του διαδικτύου (internet), μια εξέλιξη που συμπαρασύρει τις εξελίξεις στο χώρο του Τύπου και της ενημέρωσης (Βωβού, 2010: 121). Σταδιακά, οι περισσότερες εφημερίδες αποκτούν και ηλεκτρονική έκδοση που λειτουργεί παράλληλα με την παραδοσιακή έντυπη έκδοση, αλλά ξεκάθαρα σε βάρος της έντυπης κυκλοφορίας τους. Αυτό αποτυπώνεται εμφανώς στα συγκεντρωτικά στοιχεία του Πίνακα 1, καθώς σε σχέση με το 1989, το 1997 παρουσιάζεται μείωση -48,44% , και το 2011 επιπλέον μείωση -88,77% σε σχέση με το 1997.

Δεδομένου ότι το νομικό πλαίσιο που δημιουργήθηκε για την ίδρυση ιδιωτικών τηλεοπτικών και ραδιοφωνικών σταθμών προέβλεπε προτίμηση στις επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνταν ήδη στο χώρο των ΜΜΕ, ως αποτέλεσμα προέκυψε ενίσχυση της διαπλοκής, καθώς ενδυναμώθηκε η παρουσία μεγαλοεκδοτών και εφοπλιστικών εταιρειών στο χώρο οι οποίοι ακολούθησαν

⁴ Πηγή: Εφημερίδα των Συντακτών 11 Μαΐου 2016. Ανακτήθηκε από https://www.efsyn.gr/stiles/apopseis/68276_i-katolisthisi-tis-kykloforias-ton-efimeridon-synehizetai

επιχειρηματικά την πεπατημένη της οριζόντιας διαποίκισης (έλεγχος από ένα φυσικό ή νομικό πρόσωπο ολοένα και περισσότερων ΜΜΕ) (Σμυρναίος, 2010: 144), κάτι που πύκνωσε και ενίσχυσε τις αμοιβαίες εξυπηρετήσεις και τις πελατειακές σχέσεις με μερίδα τουλάχιστον του πολιτικού χώρου (Λέανδρος και συν. 2011: 240). Η υπερσυγκέντρωση ΜΜΕ (εφημερίδες, περιοδικά, ραδιοφωνικοί και τηλεοπτικοί σταθμοί), στα χέρια ελάχιστων ανθρώπων, εντέλει βαίνει εις βάρος της ποιότητας και της πληρότητας της ενημέρωσης, αλλά και του πλουραλισμού, καθώς η κατάσταση αυτή δυσκολεύει την ανάπτυξη νέων, ανεξάρτητων προσπαθειών στο χώρο του Τύπου (Σμυρναίος, 2010: 157), κάτι που εν τέλει υπονομεύει την εύρυθμη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος καθ' αυτού. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι στα τέλη της δεκαετίας του 1990, οι τέσσερις ιδιωτικοί τηλεοπτικοί σταθμοί πανελλαδικής εμβέλειας της εποχής καταγράφουν αθροιστικά τηλεμερίδιο άνω του 70%.

Οι προαναφερθείσες ραγδαίες μεταβολές κατά την τρίτη περίοδο που εξετάζουμε (1989 - 2000) λειτούργησαν καθοριστικά σε βάρος του έντυπου Τύπου, κυρίως δε των εφημερίδων. Καταγράφεται πτώση του ποσοστού της διαφημιστικής δαπάνης στον έντυπο Τύπο από 19% το 1990 σε 15% το 1991, δηλαδή απώλεια -4% επί του όγκου πωλήσεων και -21% σε σχετική σύγκριση, εντός μόλις ενός έτους (Ψυχογιός, 1992: 33). Πολλές εφημερίδες υιοθέτησαν την πρακτική των εξωδημοσιογραφικών προσφορών, μέτρο που ανέκοψε πρόσκαιρα την κυκλοφοριακή μείωση, με τις κυριακάτικες εκδόσεις των εφημερίδων να καταγράφουν μικρότερες κυκλοφοριακές απώλειες (Μπακουνάκης και Παπαθανασόπουλος, 2010).

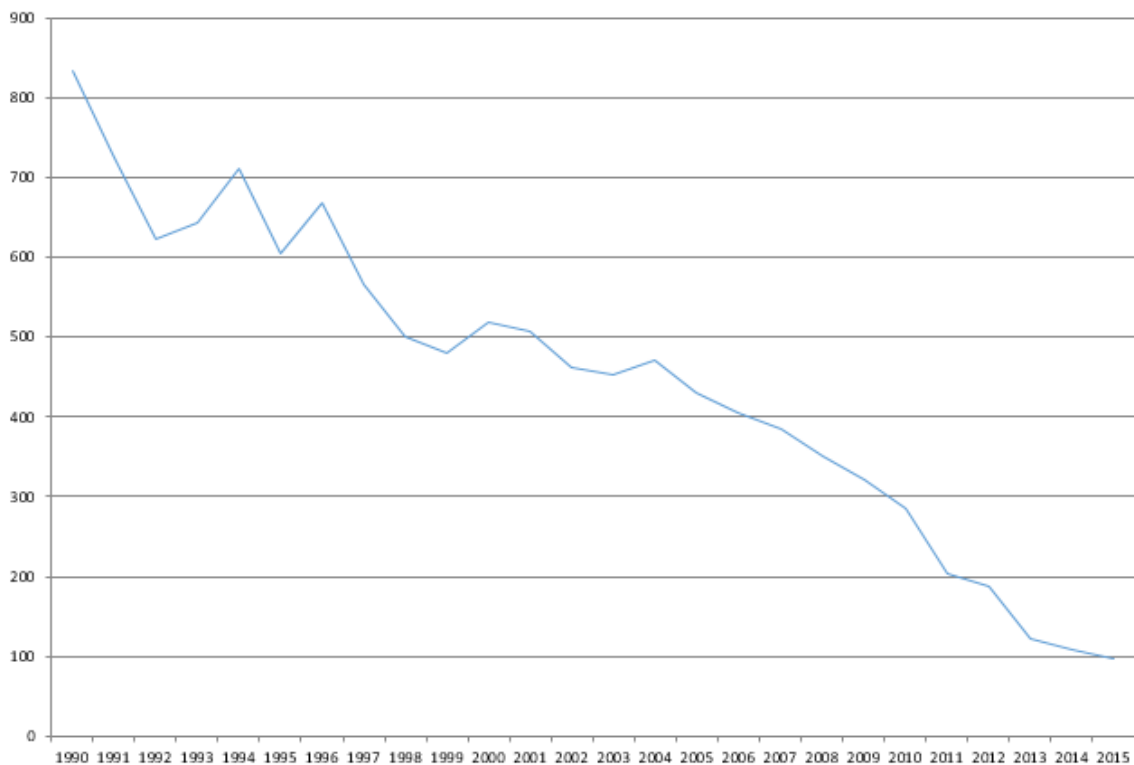
Η μεγαλύτερη αλλαγή κατά την τέταρτη περίοδο που εξετάζουμε (2000 – σήμερα) είναι η υιοθέτηση από τη συντριπτική πλειοψηφία των κυκλοφορόντων εφημερίδων των δυνατοτήτων που προέφερε το ολοένα και ευρύτερα εξαπλούμενο διαδίκτυο (internet), που ξεκινά από το 2000, αλλά χωρίς στρατηγικό σχεδιασμό, με τα αρχικά βήματα να εξαντλούνται στην ηλεκτρονική αναπαραγωγή των κειμένων της έντυπης έκδοσης της εφημερίδας (Leandros & Doudaki, 2009), ενώ κάποιες σοβαρότερες προσπάθειες μιας πιο ριζικής και στοχευμένης προσέγγισης καταγράφονται μόλις το 2005 (Spyridou & Veglis, 2006), χωρίς όμως οι προσπάθειες αυτές να αποβούν σε βάρος των παραδοσιακών έντυπων εκδόσεων.

Το 2008 οπότε και αρχίζει να εκδηλώνεται η παγκόσμια οικονομική κρίση που επηρέασε και τη χώρα μας, έχει επιβεβαιωθεί η επικυριαρχία των τεσσάρων μεγάλων συγκροτημάτων Τύπου

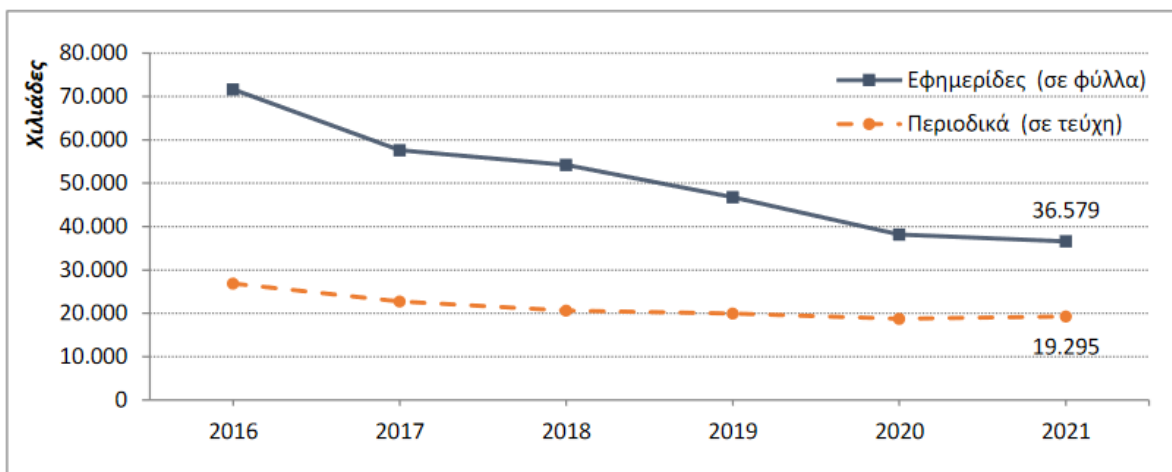
δηλαδή του Δημοσιογραφικού Οργανισμού Λαμπράκη (*Το Βήμα, Τα Νέα*), του Τεγόπουλου (*Ελευθεροτυπία*), του Όμιλου Αλαφούζου (*Καθημερινή*) και του Πήγασου (*Εθνος*), τα οποία αθροιστικά αντιπροσωπεύουν το 70% των πωλήσεων (Λέανδρος και συν., 2011: 241). Από το 2010, με την υπογραφή της πρώτης δανειακής σύμβασης της Ελλάδας, τα κυκλοφοριακά δεδομένα των εφημερίδων αλλάζουν δραματικά, λόγω της επιβολής δραστικών μέτρων δημοσιονομικής προσαρμογής που φτωχοποίησαν μεγάλο μέρος του πληθυσμού, αλλά και της κακής οικονομικής διαχείρισης και του υπερδανεισμού των μεγάλων εκδοτικών ομίλων, πρακτική που δεν μπορούσε να συνεχιστεί.

Για έτη 2005 (125.287.000 φύλλα) και του 2011 (56.257.000 φύλλα), καταγράφεται ποσοστιαία μείωση -55,1% (Πίνακας 1). Η πτωτική κυκλοφοριακή πορεία της ημερήσιας κυκλοφορίας, των εφημερίδων για το διάστημα 1990 – 2015 παρουσιάζεται στο Σχήμα 1 (Παπαδοπούλου, 2017: 153). Αντίστοιχα, στο Σχήμα 2, παρουσιάζονται τα στοιχεία της ετήσιας κυκλοφορίας των εφημερίδων και περιοδικών για το διάστημα 2016 – 2021, όπου επιβεβαιώνεται η συνεχής πτωτική πορεία.

Διόλου απρόσμενο ότι από το 2009 εμφανίζεται ένα έντονο κύμα διαδοχικών αναστολών ή τερματισμών κυκλοφορίας αρκετών εφημερίδων, ή αναστολών λειτουργίας ραδιοφωνικών και τηλεοπτικών σταθμών. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι μεταξύ των Μέσων που αναγκάζονται να αναστείλουν ή να διακόψουν την κυκλοφορία/λειτουργία τους είναι οι εφημερίδες *Ελεύθερος Τύπος, Κόσμος του Επενδυτή, Μακεδονία, Θεσσαλονίκη, Σπορ του Βορρά, Αγγελιοφόρος, Κέρδος, Ελευθεροτυπία*, ενώ στο τηλεοπτικό τοπίο οι σταθμοί *Alter* και *MEGA*. Οι ανακατατάξεις αυτές ασφαλώς έχουν αντίκτυπο και στις αμοιβές δημοσιογράφων και εργαζομένων στα ΜΜΕ, με τις αμοιβές πλέον να κυμαίνονται μεταξύ 501 – 800 ευρώ, ενώ μόλις ποσοστό 14,23% δηλώνει μηνιαίες αποδοχές άνω των 1.200 ευρώ (Σιούντα, 2014).

Σχήμα 1. Μέση ημερήσια κυκλοφορία των εφημερίδων το διάστημα 1990 – 2015 (χιλ. φύλλα).⁵

Σχήμα 2. Συγκεντρωτική ετήσια κυκλοφορία εφημερίδων και περιοδικών το διάστημα 2016 – 2021 (χιλ. φύλλα).⁶

⁵ Πηγή: Ένωση Ιδιοκτητών Ημερήσιων Εφημερίδων Αθηνών. Προσαρμοσμένο από (Παπαδοπούλου, 2017: 153)

2.2 Η γέννηση ενός συνεταιριστικού εγχειρήματος στο χώρο του έντυπου Τύπου

Εντός του προαναφερθέντος πλαισίου προέκυψε η *Εφημερίδα των Συντακτών*, τον Νοέμβριο του 2012. Η εφημερίδα αυτή αποτελεί προϊόν ενός ανεξάρτητου συνεταιρισμού των εργαζόμενων σε αυτή, οι οποίοι συνέστησαν την εταιρεία *Ανεξάρτητα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης Α.Ε.* Αρχικά, συνεταιριστές και κύριοι μέτοχοι της εταιρείας είναι πρώην εργαζόμενοι (δημοσιογράφοι, τεχνικοί, διοικητικοί υπάλληλοι) των εφημερίδων *Ελευθεροτυπία* και *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, οι οποίες ανέστειλαν προσωρινά την έκδοσή τους στις 30 Δεκεμβρίου 2011 και οριστικά το 2014. Στο μεταξύ είχαν επιχειρηθεί προσπάθειες κυκλοφορίας απεργιακών φύλλων της εφημερίδας από μερίδα δημοσιογράφων και τεχνικών, κάτι που ευνόησε την ωρίμανση της ιδέας για τη έκδοση μιας ανεξάρτητης ημερήσιας εφημερίδας που θα ανήκει στους εργαζόμενούς της. Οι ζυμώσεις αυτές καρποφόρησαν και στις 5 Νοεμβρίου 2012 κυκλοφόρησε το πρώτο φύλο της ΕφΣυν, ενώ σχετικά άμεσα άρχισε να λειτουργεί και η ηλεκτρονική της έκδοση, efsyn.gr.

Πίνακας 2. Συγκεντρωτικά στοιχεία κυκλοφορίας τεσσάρων ημερήσιων εφημερίδων τα έτη 2013, 2014 και 2015.⁷

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ	ΣΕ ΧΙΛΙΑΔΕΣ ΤΑ ΕΤΗ			% ΜΕΤ, 2015/13
	2013	2014	2015	
ΣΥΝΟΛΟ ΧΩΡΑΣ				
ΕΘΝΟΣ	5.411	4.172	3.333	-38,4
ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ	4.277	3.600	2.745	-35,8
Η ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΩΝ Σ.	2.525	2.658	3.316	31,3
ΤΑ ΝΕΑ	8.057	6.677	5.763	-28,5
ΑΘΗΝΑ - ΠΕΙΡΑΙΑΣ				
ΕΘΝΟΣ	2.219	1.737	1.401	-36,9
ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ	1.972	1.694	1.336	-32,2
Η ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΩΝ Σ.	1.363	1.419	1.696	24,4
ΤΑ ΝΕΑ	4.390	3.713	3.259	-25,8
ΕΠΑΡΧΙΑ				
ΕΘΝΟΣ	3.192	2.435	1.932	-39,5
ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ	2.304	1.907	1.409	-38,9
Η ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΩΝ Σ.	1.162	1.239	1.620	39,5
ΤΑ ΝΕΑ	3.667	2.964	2.504	-31,7

⁶ Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, <https://www.statistics.gr/documents/20181/624c576b-14f8-bbe4-182d-6b6c6673c732>

⁷ Πηγή: Εφημερίδα των Συντακτών 11 Μαΐου 2016. Ανακτήθηκε από https://www.efsyn.gr/stiles/apopseis/68276_i-katolisthisi-tis-kykloforias-ton-efimeridon-synehizetai

Όπως φαίνεται από τα συγκεντρωτικά στοιχεία που παρατίθενται στον Πίνακα 2 για το διάστημα 2013 – 2015, αν και οι υπόλοιπες τρεις εφημερίδες καταγράφουν πτώση της κυκλοφορίας τους που κυμαίνεται από -28% έως -38%, η ΕφΣυν καταγράφει κυκλοφοριακή άνοδο της τάξης του 31,3%, 24,4% και 39,5% αντίστοιχα για τα τρία αυτά έτη, κάτι που πιστώνεται εν μέρει . στο ότι η ΕφΣυν θεωρήθηκε συνέχεια της *Ελευθεροτυπίας*, που από το 1975 είχε συγκεκριμένο θετικό αποτύπωμα στο χώρο του έντυπου Τύπου.

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Νικόλας Βουλέλης, Διευθυντής της ΕφΣυν:

«Όταν ξεκινήσαμε τον Νοέμβριο του 2012 ελάχιστοι πίστευαν ότι αυτό το παράτολμο εγχείρημα θα άντεχε και θα ξεπερνούσε δυσκολίες, αντιπαλότητες, εμπόδια και κυρίως τον πόλεμο από εχθρούς και «φίλους». Όμως αυτή η εφημερίδα και η ιστοσελίδα της είναι πλέον ένα αναμφισβήτητο επίτευγμα. Έγραψε και γράφει ιστορία, παραμένοντας έπαλξη ελευθερίας του Τύπου και πολυφωνίας. Ήδη από τις 4 Σεπτεμβρίου του 2012 με μια σύντομη παρέμβαση είχαν επισημανθεί τρία βασικά χαρακτηριστικά για την επιτυχία του εγχειρήματός μας: πρώτον, η συλλογικότητα, σε συνθήκες άγριες και πρωτοφανείς για τη σύγχρονη ελληνική ιστορία, δεύτερον, η ανεξάρτητη, πλουραλιστική και σε βάθος ενημέρωση καθώς και η σκληρή, αλλά έντιμη κριτική προς κάθε κατεύθυνση και, τρίτον, η προσπάθεια να συλλάβουμε και να συνδιαμορφώσουμε το καινούργιο. Το πείραμα πέτυχε. Και όχι μόνο αυτό, αλλά άνοιξε νέους δρόμους. Επιβεβαιώσαμε ότι μια ανεξάρτητη, συνεταιριστική εφημερίδα, που λειτουργεί με συλλογικές διαδικασίες και δεν συνδέεται με πολιτικά, οικονομικά και εκδοτικά συμφέροντα μπορεί να αντέξει ακόμη και σε συνθήκες σκληρού ανταγωνισμού και συνεχούς υπονόμευσης» (Βουλέλης, 2021).

Ο συνεταιριστικός χαρακτήρας της ΕφΣυν καθιστά το όλο εγχείρημα μοναδικό στο χώρο του ελληνικού Τύπου και συνακόλουθα επηρεάζει και καθορίζει όλες τις επιμέρους πτυχές του: το ιδιοκτησιακό καθεστώς, η ιεραρχική δομή, το είδος, η δομή και η λειτουργία των συλλογικών οργάνων, οι τρόποι λήψης αποφάσεων, ο καθορισμός των αμοιβών διαφοροποιούνται κατά τρόπο ριζικό από τα αντίστοιχα στοιχεία σε μια εφημερίδα που εκδίδεται από κάποιο εκδοτικό συγκρότημα και ανήκει σε κάποιο επιχειρηματία. Επιπλέον η ΕφΣυν προέκυψε μέσα σε συνθήκες επιβολής αυστηρής λιτότητας, ραγδαίας επιδείνωσης των οικονομικών δεικτών και αύξησης της ανεργίας, της εργασιακής επισφάλειας γενικά, αλλά και ειδικότερα στο χώρο του

Τύπου. Ως εκ τούτου κρίνεται σκόπιμο να παρατεθούν στο επόμενο κεφάλαιο οι έννοιες και τα πραγματολογικά στοιχεία της σφοδρής οικονομικής κρίσης που ενέσκηψε στην Ελλάδα από το 2010 και των πολύ σοβαρών επιπτώσεων που αυτή επέφερε στο σύνολο του πληθυσμού. Παράλληλα, παρουσιάζονται τρόποι συλλογικής και αλληλέγγυας αντίδρασης οι οποίοι αναπτύχθηκαν ως απάντηση σε αυτή τη ζοφερή πραγματικότητα.

Κεφάλαιο τρίτο

Οικονομική κρίση και λιτότητα

Στο παρόν Κεφάλαιο παρουσιάζονται ανθρωπολογικές μελέτες και πραγματολογικά στοιχεία για την κρίση που εκδηλώθηκε το 2008 και επηρέασε δραματικά τη χώρα μας για αρκετά έτη μετέπειτα, ακόμα και μέχρι σήμερα. Παρουσιάζονται ποσοτικά στοιχεία της κρίσης και των επιπτώσεών της όχι μόνο σε οικονομικό επίπεδο, αλλά και σε κοινωνικό. Παράλληλα, παρατίθενται στοιχεία για τις αυθόρμητες αυτό-οργανωμένες προσπάθειες αντίδρασης στη ζοφερή οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα που διαμορφώθηκε μέσω δράσεων ομάδων πολιτών. Στη συνέχεια παρουσιάζεται και αναλύεται το υλικό που αφορά στην πολιτική και οικονομική ανεξαρτησία των πληροφορητών μου και τα επιτακτικά ζητήματα επιβίωσης που αντιμετώπισαν.

3.1 Οικονομική κρίση: επιπτώσεις και προσπάθειες κοινωνικής αυτό- και ανά-διοργάνωσης

Η οικονομική κρίση που εκδηλώθηκε στις ΗΠΑ το 2008 και πολύ γρήγορα εξαπλώθηκε σε παγκόσμιο επίπεδο ήταν ιδιαίτερα σφοδρή και άφησε έντονο αποτύπωμα στη χώρα μας με βαριά επιδείνωση του συνόλου των οικονομικών δεικτών και έντονη κοινωνική απορρύθμιση, η οποία έλαβε χαρακτήρα ανθρωπιστικής κρίσης. Το ΑΕΠ μειώθηκε κατά -25%, παρουσιάστηκε εισοδηματική συρρίκνωση άνω του -50% για ευρέα στρώματα του πληθυσμού, με αποτέλεσμα ένα ποσοστό της τάξης του 92% να βιώνει αισθητή μείωση των καταναλωτικών του δυνατοτήτων (Κονιόρδος, 2014: 76-79). Ποσοστό 23% των νοικοκυριών βρέθηκε κάτω από το όριο της φτώχειας και ποσοστό 34% αυτών βίωσε διάφορων τύπων συνθήκες κοινωνικού αποκλεισμού (Σημίτη, 2014: 45-48). Στα δύο μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας παρουσιάστηκε μερική αναστολή ή οριστική διακοπή του 30% των επιχειρήσεων, ενώ η ανεργία εκτοξεύθηκε σε πανελλαδικό επίπεδο από το 7% στο 28% (Κονιόρδος 2014: 75-76), δημιουργώντας μια νέα κοινωνική κατηγορία που περιεγράφηκε με τον νεολογισμό *νεόπτωχοι*. Η Πανουργιά (2018) παρουσιάζει την περίπτωση ενός νέου (γύρω στα 30), μέλους μεσαίας οικογένειας, πτυχιούχου του Πανεπιστημίου Αθηνών, που μην έχοντας απασχόληση, εγγράφηκε σε προγράμματα

μαθητείας του ΟΑΕΔ. Το 2013 το ετήσιο εισόδημά του είχε μειωθεί στα 5.000 ευρώ (13,5 ευρώ ανά ημέρα) και, αν και έψαχνε απεγνωσμένα για κάθε είδους δουλειά, έβρισκε μόνο περιστασιακή απασχόληση, κάποια μεροκάματα που του εξασφάλιζαν γύρω στα 20 ευρώ την εβδομάδα. Η κατάσταση επιδεινώθηκε γιατί σημειώθηκε κλοπή των μηχανημάτων που χρησιμοποιούσε η οικογενειακή επιχείρηση παραγωγής ελαιόλαδου. Η κλοπή του αναγκαίου εξοπλισμού, αξίας άνω των 20.000 ευρώ, τον έστρεψε στο να ενοικιάσει εξοπλισμό από γνωστούς και φίλους που είχαν συστήσει ένα κύκλο αλληλεγγύης και αλληλοβοήθειας.

Συνεπώς, απαιτείται να επεξεργαστούμε την άμεση συνέπεια της οικονομικής κρίσης, τη *λιτότητα*, μια έννοια με βαθιές ιστορικές ρίζες και ευρεία γεωγραφική εξάπλωση (Rakopoulos, 2018a: 1-2). Από το 2008 και εντεύθεν, εφαρμόστηκαν σε τοπικό και παγκόσμιο επίπεδο κεντρικά σχεδιασμένες πολιτικές λιτότητας ως αντίδοτο της παγκοσμιοποιημένης χρηματοπιστωτικής και δημοσιονομικής κρίσης. Σε σειρά πρόσφατων «από τα κάτω» μελετών στις χώρες του ευρωπαϊκού νότου, που συγκεντρώνονται στο ειδικό αφιέρωμα του περιοδικού *Antropologia* (Pusceddu et al., 2021), διερευνήθηκαν οι επιπτώσεις της λιτότητας στα εισοδήματα των εργαζομένων, στην αναδιαμόρφωση των πρακτικών διαβίωσής τους, στις σχέσεις μεταξύ των γενεών και στη στάση απέναντι στους κυβερνητικούς και άλλους εξουσιαστικούς θεσμούς. Επιπρόσθετα, οι εν λόγω εθνογραφίες ανέδειξαν τους τρόπους με τους οποίους τα ζητήματα αυτά υποκειμενοποιούνται, εσωτερικεύονται και εντοπίζονται χωρικά, αλλά και πώς οι σχέσεις στην ιδιωτική σφαίρα μπορεί να μιμηθούν κρατικού τύπου συγκροτήσεις. Σε ότι αφορά την πρόσληψη της έννοιας του κράτους και της στάσης που αυτό θα έπρεπε να υιοθετήσει κατά τη διάρκεια της κρίσης, αυτή ταλαντεύεται ανάμεσα στο επιβεβλημένο καθήκον του κράτους να παρέχει προστασία, φροντίδα και να εγγυάται την αξιοπρεπή διαβίωση των υποκειμένων, και στη θεώρηση του κράτους ως μιας μακρινής, αν όχι εχθρικής οντότητας, που εισχωρεί στη σφαίρα του ιδιωτικού βίου μέσω προηγμένων τεχνικών παρακολούθησης και ελέγχου (Pusceddu, et al., 2021: 14-15).

Η μελέτη της Alves de Matos στην Πορτογαλία σχετικά με την αντιμετώπιση των οικονομικών ανισοτήτων που γεννά ή επαυξάνει η λιτότητα ανέδειξε την σταδιακή αποδυνάμωση της ρυθμιστικής δυνατότητας εκ μέρους του κράτους και την αποκέντρωση των ευθυνών πρόνοιας προς τρίτους οργανισμούς όπως η Caritas. Αυτή η πρακτική προσλαμβάνεται ως οπισθοδρόμηση

στο αυταρχικό παρελθόν της χώρας, δημιουργώντας αισθήματα απογοήτευσης σε ανθρώπους που ενθυμούνται τους αγώνες για δημοκρατία και κοινωνική δικαιοσύνη με αποκορύφωμα την Επανάσταση των Γαριφάλων κατά της δικτατορίας του Σαλαζάρ το 1974. Οι τρίτοι οργανισμοί που ενεργοποιούνται καθίστανται φορείς και διανομείς μιας νέας κανονιστικής εξουσίας, καθορίζουν ποιοι είναι άξιοι βοήθειας φτωχοί και ποιοι όχι, εννοιολογώντας εκ νέου τη φτώχεια, όχι ως αποτέλεσμα κοινωνικοοικονομικών δομών, αλλά ως ατομική επιλογή εντός του νεοφιλελεύθερου πλαισίου. Δημιουργείται έτσι μια κατασκευή εντός της οποίας το κράτος δεν έχει καμία ρυθμιστική λειτουργία, καθώς τα αίτια που τη δημιούργησαν θεωρούνται αυστηρά ατομικά (Alves de Matos, 2021).

Εξίσου ενδιαφέρον πεδίο μελέτης που αφορά στον ελλαδικό χώρο σχετίζεται με την πρόσληψη της έννοιας του δημόσιου χρέους από τους Έλληνες πολίτες. Παλαιότερα, το δημόσιο χρέος είχε θετικό πρόσημο, υπό την έννοια ότι ευνοούσε την αύξηση του εθνικού πλούτου μεταφέροντας την αποπληρωμή των οφειλών στο μέλλον. Η λιτότητα επέβαλε την λήψη δραστικών και πολύ οδυνηρών μέτρων για την άμεση μείωση του δημόσιου χρέους, κάτι που σε αρκετούς καλλιέργησε την εντύπωση ότι η Ελλάδα καθίσταται «αποικία χρέους». Αυτή η νέα εννοιολόγηση δημιούργησε μια νέα εστία τριβών, με τους πολίτες να αρνούνται να πληρώσουν φόρους οι οποίοι δεν θα είχαν αναδιανεμητικό χαρακτήρα με κατεύθυνση την μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων και την ενίσχυση του κράτους πρόνοιας, αλλά αντίθετα θα πήγαιναν στο εξωτερικό για την αποπληρωμή μέρους του χρέους. Ως αποτέλεσμα οι αντίστοιχες εθνογραφικές μελέτες καταγράφουν τον κίνδυνο ανατροπής των καθιερωμένων αναπαραστάσεων για την κρατική εξουσία, την απόσυρση της εμπιστοσύνης προς το κράτος, τη βλάβη των σχέσεων αμοιβαίας ταύτισης των πολιτών με τους κρατικούς θεσμούς και την ανάπτυξη αισθημάτων θυμού για την ξένη λεηλασία και τη μείωση της εθνικής κυριαρχίας (Loperfido and Vetta, 2021). Ένα επιπρόσθετο λόγο ενίσχυσης των «αισθημάτων αποσύνδεσης», οργής και παραίτησης των πολιτών από την πολιτική ελίτ λόγω της λιτότητας αναδεικνύεται σε μελέτη στην Ιταλία για την αποτυχία ή την αδιαφορία αντιμετώπισης των ανισοτήτων και τον χειρισμό εντός τοπικής κλίμακας σκανδάλου (Pusceddu, et al., 2021).

Αποτελεί γεγονός ότι τα πολύ άμεσα όσο και επώδυνα μέτρα αντιμετώπισης της κρίσης που υιοθετήθηκαν στην Ελλάδα περιλάμβαναν μια σειρά από έντονες περικοπές δαπανών σε

νευραλγικούς τομείς λειτουργίας του κράτους μέριμνας, όπως η Υγεία και η Παιδεία. Αυτά μαζί με την οριζόντια μείωση μισθών και συντάξεων επηρέασαν τη δημόσια σφαίρα πολλαπλώς, καθώς για πρώτη φορά μετά από αρκετές δεκαετίες τα τεράστια κενά τα οποία πολύ γρήγορα εμφανίστηκαν στην κρατική μέριμνα και τις προνοιακές πολιτικές κλήθηκαν να τα καλύψουν οι διάφορες κοινωνικές ομάδες, με την κοινωνία στο σύνολό της να έχει επιφορτιστεί με την παροχή επιπλέον εσόδων προς το κράτος, υπό τη μορφή έκτακτων φορολογικών μέτρων, ώστε να καλυφθούν το κρατικά και τραπεζικά χρέη.

Αποτέλεσμα όλων αυτών των σοκαριστικών μέτρων ήταν η δημιουργία ενός αυτοενισχυόμενου βρόχου ανάδρασης, όπου οι περιοριστικές δημοσιονομικές πολιτικές οδηγούσαν σε απότομη συρρίκνωση του ΑΕΠ, ραγδαία αύξηση της ανεργίας, μαζική αναστολή ή τερματισμό των οικονομικών και παραγωγικών δραστηριοτήτων στο χώρο των ιδιωτικών επιχειρήσεων, ενίσχυση της οικονομικής στασιμότητας και συνεχή επιδείνωση των οικονομικών δεικτών, φαινόμενα που επέβαλαν την λήψη επιπλέον περιοριστικών δημοσιονομικών μέτρων και οικονομικών περικοπών, με τον κύκλο αυτό να επαναλαμβάνεται αρκετές φορές. Οι δραματικές αρνητικές εξελίξεις στο οικονομικό επίπεδο πολύ γρήγορα αποτυπώθηκαν και με κοινωνικούς όρους: παρατηρείται ραγδαία αύξηση των ανέργων και των εργαζόμενων μεν, νεόπτωχων δε, με αποτέλεσμα να διογκωθεί σωρευτικά η εργασιακή επισφάλεια και να εκδηλώνονται ολοένα και συχνότερα φαινόμενα κοινωνικής απελπισίας (Rakopoulos, 2018α: 2-3).

Αυτές οι δραματικές εξελίξεις παρήγαγαν και πολιτικό αποτέλεσμα, καθώς ένα μεγάλο ποσοστό του ελληνικού πληθυσμού αισθάνθηκε ξαφνικά πολιτικά άστεγο ως αποτέλεσμα της πολιτικής αποδόμησης των δύο μέχρι τότε κυρίαρχων πολιτικών κομμάτων (του κεντροαριστερού ΠΑΣΟΚ και της δεξιάς, νεοφιλελεύθερης ΝΔ), μετακινούμενο πολιτικά είτε πιο αριστερά (κυρίως προς το ΣΥΡΙΖΑ), είτε προς την άκρα Δεξιά (Χρυσή Αυγή), ενισχύοντας φαινόμενα που είχαν παρατηρηθεί ήδη από τα πρώτα χρόνια της νέας χιλιετίας (Φερώνας, 2008: 67). Η έντονη δυσπιστία των πολιτών έναντι του πολιτικού συστήματος εκφράστηκε και μέσω της μαζικής απόσυρσης κεφαλαίων από το ελληνικό τραπεζικό σύστημα (Κονιόρδος, 2014: 92), και την εμφάνιση έντονων λαϊκών κινητοποιήσεων που έφτασαν μέχρι την πολύμηνη κατάληψη της Πλατείας Συντάγματος από χιλιάδες λαού με αιτήματα όπως η διαγραφή του ελληνικού χρέους, η αποκατάσταση της κοινωνικής ισότητας και τέλος η ανάδειξη πολιτικών ζητημάτων όπως το

παρατηρούμενο δημοκρατικό έλλειμμα στα ευρωπαϊκά και διεθνή κέντρα λήψης αποφάσεων (Καβουλάκος και Γριτζάς, 2015: 342-343, Σωτηρόπουλος, 2017: 85-91). Αυτές οι άμορφες, ανομοιογενείς, ποικιλόμορφες άναρχες, αυθόρμητες και αυτο-οργανούμενες εκδηλώσεις διαμαρτυρίας επέτρεψαν την ανάπτυξη και δραστηριοποίηση ομάδων, οι οποίες παρουσίασαν καινοφανείς πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές δράσεις με κοινά χαρακτηριστικά τον αντικαπιταλιστικό προσανατολισμό, την «από-τα-κάτω» οργάνωση της κοινωνίας και των δομών της, την απarέσκεια στην πολιτική καθοδήγηση και την πρόταξη ενός πιο ριζοσπαστικού και κριτικού λόγου απέναντι στους καθιερωμένους θεσμούς (Καβουλάκος και Γριτζάς, 2015: 345-347).

Παράλληλα, πολιτικό περιεχόμενο παρήγαγαν και μια σειρά από αλληλέγγυες δράσεις οι οποίες εμφανίστηκαν στην Ελλάδα κατά την περίοδο της κρίσης και θα αναλυθούν διεξοδικότερα στο τέταρτο Κεφάλαιο. Οι εθελοντικές, αυτό-οργανούμενες δράσεις αλληλεγγύης οδήγησαν στη διενέργεια τοπικών συνελεύσεων των κατοίκων, όπου κυριαρχούσε η κουλτούρα της συλλογικής διαβούλευσης και η υιοθέτηση αμεσοδημοκρατικών διαδικασιών στη λήψη αποφάσεων, στην υλοποίηση πράξεων, την επιτέλεση δράσεων, την επίτευξη στόχων. Τα στοιχεία αυτά καθιστούν τις εν λόγω ομάδες κοινωνικά εργοτάξια ζύμωσης και ωρίμανσης ενός εναλλακτικού, μετακαπιταλιστικού τρόπου πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης, με κεντρικό άξονα τον άνθρωπο και τις ανάγκες του (Καβουλάκος και Γριτζάς, 2015: 349-350). Το σύνολο των νεοφιλελεύθερων πολιτικών «σοκ» που εφαρμόστηκαν οριζόντια στην Ελλάδα κατά την περίοδο της κρίσης είχε σοβαρές επιπτώσεις στους πολίτες, μια συνθήκη που οδήγησε, έστω και μερικώς, σε μια συλλογική συνειδητοποίηση της κατάστασής τους. Έτσι, το τεράστιο ποσοστό ανεργίας, ειδικά μεταξύ των νέων, οι επισφαλείς μορφές εργασίας και η γενικότερη ανασφάλεια που βίωσαν οι άνθρωποι τα τελευταία χρόνια οδήγησε κάποιους από αυτούς στην ανάπτυξη συγκεκριμένων συλλογικών ταυτοτήτων μέσω των οποίων μπορούν να οραματιστούν εναλλακτικές διεξόδους από τον τρόπο των δανειακών συμβάσεων και των αντικοινωνικών πολιτικών. Από την άλλη πλευρά, η τότε νεοφιλελεύθερη ελληνική κυβέρνηση είχε επίγνωση του κρίσιμου ρόλου στον οποίο μπορεί να διαδραματίσει μια πειθαρχημένη χωρική συνέχεια, γι' αυτό και σε πολλές περιπτώσεις προσπάθησε να κρατήσει τους ανθρώπους απομονωμένους ή εξατομικευμένους και στερώντας τις αναπαραστάσεις που θα δημιουργούσαν δυνατότητες αντίστασης (Poulimenaks & Dalakoglou, 2018: 181-182). Η επίδραση των συνθηκών αυτών

στην ανάδειξη εναλλακτικών προσεγγίσεων, όπως το συνεταιριστικό εγχείρημα της ΕφΣυν το οποίο στέκεται απέναντι στο κυρίαρχο επιχειρηματικό πρότυπο στο χώρο του Τύπου παρουσιάζεται ακολούθως.

3.2 Η κρίση ως ευκαιρία: ανεξαρτησία και επιβίωση

Παρά (ενδεχομένως και σε αντίθεση με) τις αναλύσεις και τις υποδείξεις των οικονομολόγων και των υπεύθυνων διαμόρφωσης πολιτικών και τα μέτρα που πήραν, η λιτότητα που επιβλήθηκε ως «λύση» είχε σαν αποτέλεσμα την αύξηση της εργασιακής επισφάλειας, την ένταση των ανισοτήτων, την πρόκληση κοινωνικής αναταραχής και εθνικιστικών-ξενοφοβικών αντανακλαστικών. Αυτό σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στο γεγονός ότι τα τεχνικά πρότυπα τα οποία διαμορφώνουν αυτές τις πολιτικές ενσωματώνουν σε πολύ μικρό βαθμό επίγνωση του τρόπου λήψης οικονομικών αποφάσεων από τους απλούς, πραγματικούς πολίτες στην καθημερινή τους ζωή, εντός συγκεκριμένων κοινωνικών, πολιτισμικών, θεσμικών και αξιακών πλαισίων (Narotzky, 2020: 1-2).

Στον ίδιο βαθμό, παρατηρούνται διαφοροποιήσεις ανάμεσα στην θεωρητική πρόσληψη της έννοιας του ανταγωνισμού και στο πώς αυτός λειτουργεί στην πράξη. Ο ανταγωνισμός ακούγεται ως το βασικό ιδεολογικό εγχείρημα για την μείωση των κανονισμών προστασίας και των επιδοτήσεων. Ωστόσο τα αποτελέσματά του αφορούν τους πιο αδύναμους, τους εργαζόμενους, τους αυτο-απασχολούμενους και τις μικρές επιχειρήσεις, καθώς οι μεγάλες επιχειρήσεις έχουν τα μέσα και τον τρόπο να επηρεάσουν προς την κατεύθυνση της δημιουργίας «φιλικού» προς αυτές περιβάλλοντος, με μειώσεις φορολογίας, ζωνοποίηση εκτάσεων, κρατικές αναθέσεις, καταφέροντας έτσι να εγκαθιδρύσουν σχεδόν μονοπωλιακές ή ολιγοπωλιακές αγορές και να μπορούν να ρυθμίζουν το ύψος τιμών των παρεχόμενων αγαθών ή υπηρεσιών (ό.π., 2020: 5-6).

Τα παραπάνω αναφέρονται καθώς όπως έχει ήδη επισημανθεί, η ΕφΣυν αποτελεί ένα μικρού μεγέθους συνεταιριστικό εγχείρημα, το οποίο αποτελεί μία ικανή ωστόσο και συντονισμένη απάντηση εργαζομένων στο χώρο του έντυπο Τύπου απέναντι στη σοβούσα οικονομική κρίση και την οικονομική αβεβαιότητα. Μην ξεχνάμε πως οι εξελίξεις αυτές συνοδεύτηκαν από

απολύσεις, μείωση μισθών και αύξηση της εργασιακής επισφάλειας, κυκλοφοριακή συρρίκνωση των εφημερίδων και ένταση του αισθήματος ανελευθερίας καθώς και της αύξησης του ελέγχου από πλευράς της εργοδοσίας. Κάποιοι, ωστόσο, από αυτούς που απολύθηκαν από την άλλοτε κραταιά «Ελευθεροτυπία» είδαν την κρίση, την εφαρμογή αυστηρών μέτρων λιτότητας, την αύξηση της εργασιακής επισφάλειας, τη δραματική μείωση μισθών και τον περιορισμό της ελευθερίας στην άσκηση του δημοσιογραφικού τους λειτουργήματος ως ευκαιρία. Όπως δηλώνει ο Ηλίας:

«Φτάσαμε στο μη παρέκει! Ή θα μέναμε άνεργοι και απογοητευμένοι ή θα παίρναμε τα πράγματα στα χέρια μας. Υπήρχε από τη μία η ανάγκη για επιβίωση, αλλά από την άλλη θέλαμε να συνεχίσουμε να ασκούμε τη δημοσιογραφία, πλέον όμως με τους δικούς μας όρους και όχι με άλλους δερβέναγες πάνω από το κεφάλι μας».

Σε μια ριζική ανατροπή οπτικής, όλα τα δεινά και οι θλιβερές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης αποτέλεσαν τα βασικά κίνητρα για την υλοποίηση του συνεταιριστικού εγχειρήματος της ΕφΣυν. Ειδικότερα δε, η αίσθηση της πλήρους ανεξαρτησίας της ΕφΣυν, είναι το ζήτημα το οποίο οι πληροφορητές μου προτάσσουν ως το πρώτιστο χαρακτηριστικό, συνδέοντάς το άρρηκτα με το συνεταιριστικό χαρακτήρα της εφημερίδας. Μάλιστα για τον Γιάννη, η οικονομική, πολιτική και κομματική ανεξαρτησία ήταν το μοναδικό που έθεσε ως βασική προϋπόθεση για να εργαστεί στην ΕφΣυν:

«Η πλήρης ανεξαρτησία - πολιτική, κομματική και οικονομική - της εφημερίδας είναι το πρώτιστο και ισχύει! Κάναμε αγώνα να διατηρήσουμε και τις τρεις: για την οικονομική είχαμε προτάσεις, αλλά δε τις κάναμε ποτέ δεκτές γιατί έρχονταν υπό όρους. Από αρχής, όποιος ήθελε να γίνει μέτοχος, μπορούσε μόνο με ένα μικρό ποσοστό. Η οικονομική ανεξαρτησία, η πολιτική και η ανεξαρτησία γνώμης δύσκολα κατακτώνται και εμείς τα διαφυλάσσουμε. Με κόστος, με λάθη, αλλά τα διαφυλάσσουμε. Είμαστε ένα πράγμα από την Αριστερά και πέρα. Αυτό όμως έγινε στην πορεία. Δεν υπήρχε στην αρχή κάποιο γραπτό κείμενο που να λέει “είμαστε αυτό και αυτό”».

Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και ο Πάτροκλος:

«Τι σημαίνει πολύ καλή εφημερίδα; Σημαίνει μια εφημερίδα ελεύθερη, ανεξάρτητη, έγκυρη και αξιόπιστη, που οι συντάκτες της έχουν ελευθερία λόγου. Αυτό σημαίνει ότι δεν παίρνουν από κάπου γραμμή τι θα γράψουν και ταυτόχρονα σημαίνει ότι λειτουργούν με τους κανόνες της δημοσιογραφικής δεοντολογίας – ο μεγαλύτερος κριτής, «εχθρός» και φίλος είναι ο ίδιος μας ο εαυτός πλέον ως συντάκτες στην ΕφΣυν».

Ταυτόχρονα όμως, ο Πάτροκλος επισημαίνει ότι, όπως όλες οι εφημερίδες, και η δική τους δεσμεύεται από την απαρέγκλιτη τήρηση των κανόνων δημοσιογραφικής δεοντολογίας, η οποία πρέπει να τίθεται υπεράνω του όποιου πολιτικού προσανατολισμού μιας εφημερίδας:

«Και καλή εφημερίδα σημαίνει έγκυρη εφημερίδα, ανεξάρτητη εφημερίδα, ελεύθερη εφημερίδα και που δρα και γράφει με τους κανόνες δημοσιογραφικής δεοντολογίας. Αυτό θα μπορούσε να ισχύει και για μια δεξιά και για μια αριστερή εφημερίδα, δηλαδή δεν έχει να κάνει η ιδεολογία ή το πού τάσσεται, με το ποιο ρεύμα τάσσεται μια εφημερίδα, αλλά το πώς λειτουργεί δημοσιογραφικά».

Αν είναι κάτι που φαίνεται να προβληματίζει τους συνεντευξιαζόμενους σε σχέση με το ζήτημα της πολιτικής ανεξαρτησίας είναι η δυσκολία της διασφάλισης μιας τέτοιας ανεξαρτησίας, όχι λόγω μιας έξωθεν επιβαλλόμενης «γραμμής» στη διαμόρφωση της κατεύθυνσης και του περιεχομένου των κειμένων που δημοσιεύονται, όσο λόγω του γεγονότος ότι υπάρχουν συντάκτες οι οποίοι προτάσσουν τη δική τους ιδεολογία, θέτοντας ίσως σε δεύτερη μοίρα τους βασικούς άξονες της ελευθεροτυπίας, οι οποίοι είναι η έγκυρη πληροφόρηση και η τεκμηριωμένη διατύπωση απόψεων και γνώμης.

Ωστόσο, σε αυτή την τάση υπάρχουν ισχυρές δικλείδες ασφαλείας για την αποτροπή της και αναχώματα ανασχεσής της, καθώς τόσο το πρωτοσέλιδο κάθε φύλλου, όσο και η στήλη που επιγράφεται ως «Κύριο άρθρο», τα οποία από κοινού απηχούν την επίσημη, συλλογική θέση της ΕφΣυν για τα θέματα της επικαιρότητας, συντάσσονται μετά από δύο συσκέψεις όλων των αρχισυντακτών της ΕφΣυν οι οποίες διενεργούνται σε καθημερινή βάση, κατά τη διαδικασία προετοιμασίας του υπό έκδοση φύλλου. Κατ' αυτό τον τρόπο, έχουν προβλεφθεί σαφείς μηχανισμοί για την διασφάλιση της ανεξαρτησίας της εφημερίδας και τη διατήρηση του νεύματος συλλογικότητας που οφείλει να διακρίνει. Επίσης, παρά τον συνεταιριστικό της

χαρακτήρα, η πυραμιδική δομή της εφημερίδας είναι η τυπική. Οπότε, φυσικά μπορεί ο αρχισυντάκτης ή οι συντάκτες ύλης ή ο διευθυντής σύνταξης να έρθει σε επαφή με τον συντάκτη και να συζητήσουν πάνω στο κείμενο που ο τελευταίος υπογράφει. Η διαφορά με τα άλλα έντυπα μέσα είναι η λέξη «συζήτηση». Δεν γίνεται καμία αλλαγή σε κομμάτι, δίχως συζήτηση. Δεν υπάρχει επιβολή απόψεων, αλλά ένα τελικό αποτέλεσμα ως σύγκλιση αυτών.

Ωστόσο, η απτή πραγματικότητα συνοδεύεται και από οικονομικά προβλήματα, ειδικά μετά από εννέα χρόνια λειτουργίας της ΕφΣυν. Αυτά είναι μία σοβαρή αιτία προβληματισμού, ίσως όχι τόσο ως προς τη βιωσιμότητα του εγχειρήματος, αλλά: καταρχάς ως προς το ότι δεν επιτρέπει μία ανοδική, εξελεγκτική πορεία (καλύτερα γραφεία, εκδηλώσεις, εκδόσεις, περισσότερη διαφήμιση της ΕφΣυν σε άλλα μέσα κ.α.), αλλά και ως προς το ότι δεν δίνει και μισθολογικά κίνητρα στους εργαζόμενους να προσφέρουν τα μέγιστα, ενώ πρέπει να σημειωθεί ότι δεν έχει γίνει ποτέ αύξηση μισθού των συντακτών. Όπως επισημαίνει η Όλγα:

«Παρότι πληρωνόμαστε ρολόι, οι μισθοί παραμένουν χαμηλοί - κάτι που δρα και ως αντικίνητρο. Οπότε η ψυχολογία μας πέφτει. Νιώθω ότι κάποιои γράφουν με το ζόρι».

Κάτι που επίσης επισημαίνεται και συναρτάται άμεσα με το ζήτημα της οικονομικής βιωσιμότητας του εγχειρήματος είναι ότι κατά το τελευταίο διάστημα παρατηρείται αύξηση του κόστους εκτύπωσης της εφημερίδας (λόγω ανόδου του κόστους του δημοσιογραφικού χάρτου ως πρώτης ύλης, της εκτύπωσης κλπ.), αλλά και το πρωτόγνωρο γεγονός ότι σε ολόκληρη την επικράτεια λειτουργεί ένα και μοναδικό Πρακτορείο Διανομής Τύπου, το οποίο κατέχει επιχειρηματίας, ο οποίος είναι ταυτόχρονα ιδιοκτήτης ενός από τα μεγαλύτερα συγκροτήματα έντυπων και ηλεκτρονικών ΜΜΕ στη χώρα. Αυτό αποτυπώνεται ξεκάθαρα σε όσα μου ανέφερε ο Πάτροκλος:

«Έντυπο και μάλιστα καθημερινό σημαίνει κόστος. Σημαίνει κόστος χαρτιού, κόστος εκτύπωσης, ανταποκριτές, εργαζόμενοι, συνεταιριστές, εξωτερικοί συνεργάτες κλπ. Αυτό σημαίνει χρήματα, όταν τα χρήματα αυτά βγαίνουν μόνο από το πώς πουλάς και δεν έχεις καμία ενίσχυση κρατική, ως οφείλει κάθε κράτος που θέλει να έχει πλουραλισμό. Δεν έχεις καμία ενίσχυση ευρωπαϊκή ή καμία ενίσχυση με τον τρόπο του να μειωθεί, κεντρικά όμως, από τα πάνω, η τιμή του χαρτιού για παράδειγμα ή έχεις θέματα με τη διανομή, έχουμε

μονοπώλιο στη διανομή, αυτό είναι απαράδεκτο, αυτό είναι αντισυνταγματικό, είναι αντιδημοκρατικό. Όταν λοιπόν είναι όλα αυτά τα ζητήματα, όταν έχεις και έναν συνεταιρισμό που δεν βάζει κάποιος τα χρήματα, αλλά δουλεύει για να τα κερδίσει τότε είναι ακόμα πιο δύσκολα τα πράγματα».

Φυσικά, η πίεση αυτή μπορεί κάλλιστα να λειτουργήσει και προς τη θετική κατεύθυνση, να ωθήσει δηλαδή τους συντάκτες προς την κατεύθυνση της ακόμα ποιοτικότερης και εγκυρότερης δημοσιογραφίας. Η Μαρία επισημαίνει ότι η ΕφΣυν, προκειμένου να επιβιώσει ως συνεταιριστικό εγχείρημα και να συνεχίσει να κυκλοφορεί, πρέπει να διατηρήσει το υψηλό δημοσιογραφικό της επίπεδο, να παραμείνει μια καλή εφημερίδα:

«Το να υπάρχει όμως ένα έντυπο όπως η ΕφΣυν, η οποία για να πουλήσει, δηλαδή για να συνεχίσει να υπάρχει γιατί ως συνεταιριστικό εγχείρημα δεν μπορούμε να υπάρξουμε διαφορετικά, μόνο από το έντυπο έχουμε έσοδα εμείς και συνεχίζουμε και υπάρχουμε από τις πωλήσεις του έντυπου. Πρέπει να είμαστε καλή εφημερίδα. Αναγκαζόμαστε λοιπόν αν θέλεις και έτσι να το πω να είμαστε σωστοί δημοσιογράφοι. Διαφορετικά δεν θα είμαστε καλοί άρα δεν θα πουλάμε έστω και τα όσα πουλάμε άρα δεν θα υπάρξουμε».

Ο Γιάννης από την πλευρά του επεσήμανε ότι το ζήτημα της διατήρησης της ποιότητας της εφημερίδας άπτεται της βιωσιμότητάς του εγχειρήματος, τονίζοντας ότι το ζήτημα αυτό, εκτός από κεντρικό, είναι και ζήτημα ανοικτό, που επιβάλλεται να αντιμετωπισθεί με καθημερινό αγώνα:

«Αν είσαι καλό φύλλο ο κόσμος σε στηρίζει. Ωστόσο ακριβώς εξαιτίας αυτών των ζητημάτων η βιωσιμότητα είναι κάθε μέρα ένα ζητούμενο δεν είναι κάτι που έχει λυθεί κάθε μέρα είναι ένα ζητούμενο κάθε μέρα αυτά τα σχεδόν 10 χρόνια».

Ως συνεταιρίστρια και η ίδια, αν και την ώρα που έπαιρνα τις συνεντεύξεις δεν έκανα κανένα σχόλιο και απλά κατέγραφα, μπορώ να καταλάβω βαθιά και εκ των έσω τι σημαίνουν όλα αυτά τα λόγια των συναδέλφων μου. Αν και οι περισσότεροι ήταν ήδη μαζί από την «Ελευθεροτυπία» (μία εφημερίδα στην οποία προσωπικά δεν εργάστηκα), οπότε είχαν ήδη κοινές αναφορές και

σημεία σύγκρισης από το παρελθόν, και εγώ δούλεψα στην ελεύθερη αγορά σε άλλα έντυπα, στα οποία, λίγο ή πολύ, ίσχυαν και ισχύουν τα όσα οι συνάδελφοι καταθέτουν. Ως συντάκτρια της ΕφΣυν και πρώην εργαζόμενη σε άλλα ΜΜΕ (έντυπα, ηλεκτρονικά, ραδιόφωνο και τηλεόραση) μπορώ να καταλάβω και τι σημαίνει «καλή εφημερίδα» και τι χρειάζεται για να χαρακτηριστεί ως τέτοια. Η διαφορά της ΕφΣυν είναι πως απαιτείται να είναι μια καλή εφημερίδα ακριβώς για να έχει πωλήσεις. Η εγκυρότητα, η αξιοπιστία, η διαφορετικότητα στην οπτική του ρεπορτάζ, αλλά και το ίδιο το ρεπορτάζ που θα επιλεγεί να βγει στην εφημερίδα είναι τα όσα μας ξεχωρίζουν από τα υπόλοιπα έντυπα. Το να λειτουργεί κάποιος σύμφωνα με τους κανόνες της δημοσιογραφικής δεοντολογίας σημαίνει πως δεν μπορεί να παρουσιάζει την προσωπική του άποψη ως ρεπορτάζ. Αυτό γίνεται σε πάρα πολλά έντυπα, εφημερίδες, αλλά και ιστοτόπους και άλλα μέσα ενημέρωσης ακριβώς γιατί δεν τους ενδιαφέρει το να συνεχίσουν να υπάρχουν. Και γιατί δεν τους ενδιαφέρει το να συνεχίσουν να υπάρχουν; Γιατί έχουν σίγουρη οικονομική στήριξη από κάπου αλλού: όταν υπάρχει ένας επιχειρηματίας ή εφοπλιστής που χρηματοδοτεί ένα έντυπο, αυτό το κάνει για να μπορεί να το χρησιμοποιήσει ως μοχλό εξουσίας και όχι για να κερδίσει χρήματα. Εμείς όμως, η ΕφΣυν δηλαδή, πρέπει να είμαστε καλή εφημερίδα για να συνεχίσουμε να υπάρχουμε. «Αναγκαζόμαστε» σε ένα βαθμό να είμαστε σωστοί δημοσιογράφοι.

Αυτή η διαδικασία αυτοαναγνώρισης της δουλειάς μας, αλλά και αυτοκριτικής είναι εξαιρετικά δημιουργική και μας ανάγει νιώθω, από το πρεκαριάτο (που θα αναλύσουμε στο Κεφάλαιο 4) σε ιδιοκτήτες-ελεύθερους επαγγελματίες που δεν εργάζονται μόνο υπό συνθήκες επισφάλειας ή από ανάγκη, αλλά «πονάνε» το μέσο που δουλεύουν, ακριβώς γιατί είναι δικό τους δημιούργημα. Ενδεικτικό αυτού είναι πως οι ελάχιστοι συνάδελφοι οι οποίοι δεν αισθάνονται έτσι, έχουν αποχωρήσει ήδη από μόνοι τους από το εγχείρημα. Αυτό βέβαια δε σημαίνει πως μία μικροκοινωνία, όπως είναι η ΕφΣυν, δεν φέρει όλους τους προβληματισμούς, τα προβλήματα και τις διενέξεις κάθε μικροκοινωνίας. Το ότι όμως ακριβώς δεν είμαστε απλοί εργαζόμενοι αλλά και εργοδότες του εαυτού μας, μάς «αναγκάζει» έμμεσα ή άμεσα, κυριολεκτικά ή μεταφορικά, στο να βρίσκουμε (και εφευρίσκουμε πολλές φορές) τρόπους να τα ξεπερνάμε – κάτι που δεν θα υπήρχε κανένας λόγος να συμβεί, αν απλώς ήμαστε σε μία υπαλληλική σχέση με έναν εξωτερικό εργοδότη. Ταυτόχρονα, το ίδιο το συνεταιριστικό εγχείρημα δεν αποτέλεσε ποτέ (όσο προσωπικά το έζησα όλα αυτά τα χρόνια) μία φενάκη για την αντιμετώπιση της

εργασιακής επισφάλειας, αλλά μία πραγματική ευκαιρία ώστε και η τελευταία να συρρικνωθεί όσον αφορά το εργασιακό μέλλον των εργαζομένων της ΕφΣυν, αλλά και να δώσει τη δυνατότητα για τη δημιουργία κάτι νέου, ελεύθερου, καθαρού (ως «πρωτοεμφανοζένου» παραδείγματος στο χώρο του Τύπου) και ανεξάρτητου.

Όλα αυτά θα προσεγγιστούν αναλυτικότερα και στο επόμενο κεφάλαιο. Έως ώρας, παρουσιάστηκαν τα βασικά στοιχεία της οικονομικής κρίσης που ξέσπασε το 2008 και των σφοδρών επιπτώσεων που αυτή είχε στον ελλαδικό χώρο και πώς βίωσαν τις ραγδαίες αλλαγές που επήλθαν οι πληροφορητές μου. Παράλληλα παρουσιάστηκαν ενδεικτικά αντιπροσωπευτικές ανθρωπολογικές μελέτες που αφορούσαν στην εμπειρία της φτωχοποίησης, την ανάπτυξη νέων στρατηγικών επιβίωσης, στις αλλαγές που σημειώθηκαν στις ενδοοικογενειακές σχέσεις, την ανάπτυξη αισθημάτων οργής και αγανάκτησης απέναντι στους εξουσιαστικούς ευρωπαϊκούς θεσμούς, την εμφάνιση νέων συλλογικοτήτων και την ανάπτυξη πληθώρας αλληλέγγυων δράσεων. Μέσα από την παρουσίαση αυτή και τις τοποθετήσεις των πληροφορητών μου αναδείχθηκε ως βασικό αίτημα η ανάγκη ανάκτησης του αισθήματος ελευθερίας, στο οποίο ωστόσο όφειλαν να συνυπολογίσουν και την ανάγκη κάλυψης των βασικών για την επιβίωσή τους. Συμπληρωματικά, στο επόμενο κεφάλαιο παρουσιάζεται η έννοια της εργασιακής επισφάλειας και στοιχεία των επικρατούντων εργασιακών σχέσεων, όπως η αίσθηση της ελευθερίας, το επίπεδο αμοιβών και τον προβληματισμό περί συνδικαλιστικών διεκδικήσεων των πληροφορητών μου.

Κεφάλαιο τέταρτο

Εργασιακές σχέσεις

Η οικονομική λιτότητα στην οποία αναφερθήκαμε στο προηγούμενο Κεφάλαιο συνοδεύεται από την ένταση της εργασιακής επισφάλειας, η οποία αποτελεί αντικείμενο του παρόντος Κεφαλαίου. Η συζήτηση της έννοιας αυτής είναι κομβική, καθότι θα φωτίσει τις ειδικές συνθήκες που ώθησαν τους πληροφορητές μου να ενταχθούν στο συνεταιριστικό εγχείρημα της ΕφΣυν. Οι συνθήκες και οι λόγοι για την απόφασή τους αυτή εξειδικεύονται με την παρουσίαση και το σχολιασμό του υλικού που αφορά στις εργασιακές συνθήκες, στο επίπεδο αμοιβών και τις συνδικαλιστικές διεκδικήσεις.

4.1 Εργασιακή επισφάλεια

Από τα προαναφερθέντα προκύπτει ότι η λιτότητα αναφέρεται σε καταστάσεις όπου κοινωνικές ομάδες ή εξατομικευμένα υποκείμενα υφίστανται απώλεια μεγάλου τμήματος του υψηλού επιπέδου διαβίωσης και κατανάλωσης που είχαν εξασφαλισμένο μέχρι τότε (Knight & Stewart, 2016: 8), κάτι που σημειώθηκε στην Ελλάδα από το 2010 και εξής (Knight, 2015: 2-3). Ωστόσο, η θεώρηση αυτή, παρ' όλη της εύλογη και προφανή σημασία της, έχει ως αδύνατο σημείο ότι αναφέρεται σε υποκείμενα και κοινωνικές ομάδες οι οποίες προ κρίσης όντως απολάμβαναν ένα υψηλό επίπεδο διαβίωσης, είχαν σταθερό εργασιακό περιβάλλον και εύλογα υψηλές οικονομικές αποδοχές (ό.π., 2015: 157-158). Συνεπώς η προσέγγιση αυτή αδυνατεί να περιγράψει το φαινόμενο της λιτότητας στην ολότητά του, καθώς υπερ-αντιπροσωπεύεται, άρα υπερεκτιμάται η ανώτερη και η μεσαία τάξη, ενώ αντίστοιχα υπο-αντιπροσωπεύονται και υποεκτιμώνται τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, άρα και τα φαινόμενα της ανεργίας, της εργασιακής επισφάλειας και της άτυπης εργασίας. Τα τελευταία βέβαια ήταν κυρίαρχα στην Ελλάδα, ακόμα και κατά τα αμέσως προηγούμενα χρόνια που η χώρα ζούσε το κλέος της διοργάνωσης των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα το 2004 (Rakopoulos, 2018a: 4-5). Ευρύτερα, έχει δειχθεί ότι η θεσμική εργασιακή επισφάλεια ήταν δομική συνθήκη, πριν το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης του 2008 σε ολόκληρη την Ευρώπη (Peacock, 2016). Επιχειρήθηκε δε από τα κέντρα

εξουσίας «ηθικοποίηση» και «κανονικοποίηση» των αυστηρών μέτρων λιτότητας, προκειμένου αυτά να γίνουν αποδεκτά (Shore & Raudon, 2018), ενώ πολύ συχνά στο δημόσιο πολιτικό λόγο υιοθετήθηκαν εκφράσεις όπως «took the bullet» (*δεχθείτε τα μέτρα, κι ας αφορούν άλλους*), «no gain without pain» (*κανένα κέρδος, χωρίς πόνο*), «burden sharing» (*επιμερισμός των επιβαρύνσεων*), οι οποίες είχαν χρησιμοποιηθεί με επιτυχία, κατά τη διάρκεια της ασιατικής κρίσης της δεκαετίας του 1990 που γονάτισε οικονομικά τις τότε αποκαλούμενες «οικονομικές τίγρεις» της ΝΑ Ασίας (Schober, 2018). Αυτό συνέβη γιατί στην καρδιά των ευρωπαϊκών μηχανισμών είχαν εγκατασταθεί οι φλογεροί υποστηρικτές της λιτότητας ως του μόνου ενδεικνύμενου κατά τις περιστάσεις αναπτυξιακού μοντέλου, το οποίο πλέον περιβλήθηκε με τις ιδιότητες, όχι μόνο της αποτελεσματικότητας, αλλά παρουσιάστηκε και ως ενάρετο (Rakopoulos 2018α: 12)!

Τα μέτρα αυτά, εκτός του ότι αποδείχθηκαν εντελώς αναποτελεσματικά, συνεπάγονται και μια σοβαρή αξιακή μετατόπιση του ευρωπαϊκού ιδεώδους το οποίο είναι συναρτημένο με αξίες όπως αλληλεγγύη, ειρήνη, ελευθερία, συνεκτικότητα και συμπεριληπτικότητα και όχι σε μια κατάσταση παρατεταμένης λιτότητας που επιταχύνει τον κοινωνικό καταμερισμό, αυξάνει τον κοινωνικό αποκλεισμό και αντί να επουλώνει, δημιουργεί νέες, πιο έντονες ανισότητες, αυξάνει την απογοήτευση και τον προβληματισμό των πολιτών έναντι των ευρωπαϊκών θεσμών και των κέντρων εξουσίας και λήψης αποφάσεων και τέλος, προλείανει το έδαφος για τη δημιουργία φυγόκεντρων τάσεων και συγκρουσιακών καταστάσεων. Έτσι ακυρώνονται οι προκείμενες δημιουργίας μιας πραγματικής ένωσης των ευρωπαϊκών κοινωνιών και απομένει ως συγκολλητική ουσία η κοινή οικονομική ζώνη και το κοινό νόμισμα, συνθήκες που ασφαλώς κινούνται πολύ χαμηλότερα ακόμα και με βάση τις πλέον απαισιόδοξες προβλέψεις για το μέλλον του κοινού ευρωπαϊκού χώρου και του αξιακού κώδικα που αυτός πρεσβεύει και στη βάση του οποίου αυτός υλοποιείται (ό.π, 10-12).

Επιπρόσθετα αποκαθλώνεται το ιδεώδες της γραμμικής, τελεολογικής, σωρευτικής βελτίωσης και προόδου, το οποίο υπήρξε ακρογωνιαίος λίθος από την εποχή του Διαφωτισμού (Allison, 2016), ενώ διογκώνεται το βάρος του κοινωνικού στιγματισμού των υποκειμένων τα οποία δεν μπορούν να ανταπεξέλθουν στις οικονομικές απαιτήσεις και τα προαπαιτούμενα διατήρησης και υποστήριξης της προσωπικής τους ζωής σε ένα αποδεκτό επίπεδο διαβίωσης (Allison, 2013).

Είναι τόσο ραγδαίες και έντονες οι διαδικασίες απότομης φτωχοποίησης που εφαρμόστηκαν, ώστε να ακυρώνονται ακόμα και αυτές οι βασικές έννοιες της κανονικότητας και της καθημερινότητας (Sider, 2008) και να τίθενται επιτακτικά και σε νέα βάση ζητήματα που αφορούν την κοινωνική περιθωριοποίηση, καθώς και ψυχολογικές παραμέτρους όπως το άγχος και η παράνοια (Molé, 2010).

Μια επιπλέον ενδιαφέρουσα πτυχή που αναφέρεται είναι η έντονα αυξανόμενη τάση της διαχείρισης των εργασιακών ικανοτήτων ενός ατόμου από το ίδιο αυτό άτομο: της συνθήκης, δηλαδή, του αυτο-επιχειρηματιακού εργατικού δυναμικού. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα μιας συλλογής προτάσεων για τον μετασχηματισμό της εργασίας (Επιτροπή Χαρτζ) στη Γερμανία, η οποία προβλήθηκε με το ιδιαίτερα αμφιλεγόμενο σύνθημα «Ich AG», δηλαδή «Εγώ A.E.». Η νέα αυτή συνθήκη προϋποθέτει ως στοιχεία της ύπαρξής της αφενός μια σταθερά υποεργαζόμενη κοινωνία και αφετέρου την ανάπτυξη του ευέλικτου *Νέου Καπιταλισμού* (New Capitalism), όπως αυτά εμφανίζονται στο τελευταίο τέταρτο του 20ου αιώνα. Με την έκφραση αυτή αναφερόμαστε στη συνθήκη που δημιουργείται λόγω της παγκοσμιοποίησης των αγορών και την ευρεία εισαγωγή νέων τεχνολογιών, εξελίξεις που είχαν ως αποτέλεσμα τόσο οι κυβερνήσεις, όσο και οι μεγάλες εταιρείες να εμφανίζονται περισσότερο ευέλικτες, ευπροσάρμοστες και λιγότερο ως τα συμπαγή και ασφαλή συστήματα του παρελθόντος (Pongratz & Voß, 2003: 239-240).

Η αύξηση της κινητικότητας των κεφαλαίων, οι συνεχείς παγκοσμιοποιημένες ροές πρώτων υλών, αγαθών, υπηρεσιών, γνώσεων αλλά και ανθρώπινου δυναμικού, η αποεδαφοποίηση και αποϋλοποίηση της εργασίας ήταν παράγοντες που επέδρασαν καταλυτικά να καταστούν λιγότερο άκαμπτες οι εταιρικές δομές τόσο στη μορφή, όσο και στο χρόνο. Όπως επισημαίνει ο Μπάουμαν: στη σύγχρονη εποχή η Νεωτερικότητα αποκτά αυτοσυνείδηση και ταυτόχρονα στρέφεται κατά των ίδιων των βασικών προταγμάτων της, έρχεται να καταργήσει τις μεγάλες αφηγήσεις. Ακόμα και αυτή η έννοια του χρόνου, η οποία κατακτήθηκε και εργαλειοποιήθηκε στις απαρχές της Νεωτερικότητας, πλέον συρρικνώνεται: ο χρόνος γίνεται άμεσος και στιγμιαίος, μεταβάλλοντας αντίστοιχα την έννοια του χώρου. Τη θέση μιας στέρεης αντίληψης, της βεβαιότητας και της αιωνιότητας, της συνεχούς προόδου, του τελεολογικού χαρακτήρα της

ιστορίας και της καθολικότητας, παίρνει τώρα η ρευστότητα, η έννοια του προσωρινού και του εφήμερου, η αμφισημία, το μερικό και τοπικό (Bauman, 2002: 273-276).

Η σημαντική αυτή ανακατάταξη συνοδεύεται από αντίστοιχη ρευστοποίηση και εξατομίκευση της κοινωνικής υπόστασης του ανθρώπινου υποκειμένου, το οποίο πλέον αυτοκαθορίζεται και αυτοπροσδιορίζεται σε πολύ υψηλότερο βαθμό. Ακόμα και οι συναισθηματικές και σεξουαλικές σχέσεις ορίζονται με βάση το στενό χρονικό ορίζοντα και την ηδονοθηρία (Δεμερτζής και Περεζούς 2010: 352-353). Τα πολλά όμοια ανθρώπινα προβλήματα δεν συγκροτούν μια ολότητα και μια συλλογικότητα, ούτε αντιμετωπίζονται ως τέτοια. Αποτέλεσμα είναι να συρρικνώνεται η δημόσια σφαίρα, η οποία αποικίζεται από την ιδιωτική και παύει να αποτελεί χώρο άσκησης της πραγματικής ,εξουσίας. Το δημόσιο χώρο της Αγοράς, ως κέντρο συλλογικής κριτικής επεξεργασίας των δημόσιων ζητημάτων έχουν καταλάβει οι απρόσωπες, παγκοσμιοποιημένες αγορές με μόνη επιδίωξη της αύξησης της κατανάλωσης και του κέρδους (Bauman, 2009: 143).

Ακόμα πιο χαρακτηριστική είναι η ρευστοποίηση της εργασίας: από δραστηριότητα προικισμένη με υψηλό ηθικό περιεχόμενο και μέσο της ανθρώπινης κυριαρχίας πάνω στη φύση, αλλά και οδός παραγωγής αγαθών και πλούτου, η εργασία πλέον παύει να αποτελεί τον κυρίαρχο άξονα πάνω στον οποίο δομείται η ταυτότητα του υποκειμένου, συγκροτείται ο αξιακός του κώδικας και σχεδιάζεται η ζωή του. Το πέρασμα στο μεταφορντικό μοντέλο παραγωγής και η εισαγωγή υψηλής τεχνολογίας, είχε ως αποτέλεσμα την αποϋλοποίηση, την αποσωματοποίηση της εργασίας, η οποία πλέον υποβιβάζεται αξιακά (Κονιόρδος, 2010: 21-22). Η μετάβαση από τον βιομηχανικό στον άυλο χρηματοπιστωτικό καπιταλισμό, η έμφαση στην κατανάλωση αντί της παραγωγής και η έντονη κινητικότητα του παγκοσμιοποιημένου κεφαλαίου προς αναζήτηση ολοένα και πιο κερδοφόρων ευκαιριών είχαν σαν αποτέλεσμα την αύξηση της αστάθειας και της αβεβαιότητας: ο σημερινός εργαζόμενος αποτελεί δυνητικά τον αυριανό άνεργο. Αυτό όχι μόνο αυξάνει την ανασφάλεια του εργαζόμενου, αλλά ταυτόχρονα αποτρέπει τη συγκρότηση ταυτότητας και την ανάπτυξη συλλογικότητας, λόγω της ευκαιριακής και βραχυχρόνιας μορφής της απασχόλησης. Η φροϋδική μετάβαση από τη αρχή της επιθυμίας στην αρχή της πραγματικότητας, ακολουθείται από τη μετάβαση στην αρχή της απόλαυσης, συνοδευόμενη από την επιθυμία για αχαλίνωτη κατανάλωση που διεγείρεται και πολλαπλασιάζεται από ένα συνεχή διαφημιστικό βομβαρδισμό. Όσοι δεν μπορούν να καταναλώσουν θεωρούνται ελαττωματικοί

καταναλωτές και είναι αποβλητέοι ((Bauman 2009: 52-53, Δεμερτζής και Περεζούς, 2010: 363-365).

Όλα αυτά άσκησαν ισχυρή επίδραση στην αναδιαμόρφωση του εργασιακού τοπίου: η σταθερά αμειβόμενη εργασία που αποτελούσε μέρος μιας στέρεης διαδρομής μακρόχρονης καριέρας αντικαταστάθηκε από βραχείας διάρκειας απασχόληση, καθώς και από μια πιο δυναμική και ραγδαία μεταβαλλόμενη αύξηση της δυνατότητας πρόσκτησης νέων ικανοτήτων και δεξιοτήτων. Ωστόσο, οι αλλαγές αυτές συνέβαλαν στην αύξηση της ανασφάλειας και συνακόλουθα του άγχους των μελών της μεσαίας τάξης, σε παρόμοιο βαθμό με αυτόν που είχε βιώσει η εργατική τάξη σε προγενέστερες εποχές (Sennett, 1997). Ως αποτέλεσμα όλων αυτών ξεπροβάλλει μια νέα λογική του εργασιακού ελέγχου και μια αντίστοιχη θεμελιώδης αλλαγή στη φύση της απασχόλησης. Παρακολουθούμε ένα θεμελιώδη μετασχηματισμό της διάθεσης του εργατικού δυναμικού της κοινωνίας, όπως τουλάχιστον αυτό αποτυπώνεται στις αλλαγές εργασιακής στρατηγικής των μεγάλων εργοδοτών. Διαμορφώνονται έτσι οι συνθήκες δημιουργίας ενός νέου τύπου εργατικής δύναμης που θα μπορούσε να ονομαστεί *αυτο-επιχειρηματική* (self-entrepreneurial) (Pongratz & Voß, 2003: 240-241).

Ως αποτέλεσμα των εξελίξεων αυτών αναδεικνύεται μια νέα κοινωνική ομάδα, το «πρεκαριάτο» (κατ' αναλογία με το προλεταριάτο), τα μέλη της οποίας δεν έχουν κάποια μόνιμη απασχόληση, σταθερό εισόδημα, αποκαταστημένη και ασφαλή κοινωνική θέση, αλλά αντίθετα, δεν μπορούν να αυτοπροσδιοριστούν ούτε με βάση την εργασία, ούτε με βάση κάποιους συλλογικούς κοινωνικούς ή επαγγελματικούς δεσμούς, ούτε με βάση κάποια ιδεολογική ή πολιτική συνάφεια (Standing, 2011). Στο ερώτημα αν αυτή η κατάσταση είναι μια ιδιάζουσα και απευκταία μορφή η οποία εμφανίζεται σε περιόδους έντονης κρίσης ή αποτελεί κάποιου είδους κανονικότητα, ο Breman (2011) απαντά ότι ιστορικά η επισφάλεια είναι ο κανόνας και όχι η εξαίρεση.

Επιπρόσθετα, η εργασιακή και κοινωνική αστάθεια μπορεί να ονομασθεί και «ευελιξία», με την οποία αφενός μεν επιτυγχάνεται μείωση του εργασιακού κόστους, αφετέρου δε, αποδυναμώνονται δραστικά τα περιθώρια συγκρότησης συλλογικοτήτων και ανάληψης συλλογικών δράσεων, ευνοώντας έτσι την συρρίκνωση του κοινωνικού και δημόσιου χώρου και τον περιορισμό των υποκειμένων στην ατομικότητά τους. Ως ιστορικό προηγούμενο αυτής της

τάσης αναφέρεται η απώλεια των συλλογικοτήτων, της κοινωνικής συνοχής και της κοινωνικής δυναμικής από την εργατική τάξη στις αποβιομηχανοποιημένες πόλεις των ΗΠΑ, όπου λόγω του κοινωνικού σοκ που επήλθε από τη ραγδαία αποβιομηχάνιση, κυριάρχησαν λογικές που ευνοούσαν την ανάπτυξη και εφαρμογή ατομικών και οικογενειακών στρατηγικών ως αποδοτικότερων έναντι της ανάπτυξης συλλογικών, συνδικαλιστικών διεκδικητικών δράσεων (Kasmir, 2014). Γι' αυτό ίσως είναι ακριβώς αυτές οι περιοχές που ο David Harvey (2012) ξεχωρίζει ως προνομιακά πεδία ανάπτυξης νέων κοινωνικών και πολιτικών κινημάτων, τα οποία θα προτάξουν αιτήματα για ανθρώπινα και εργασιακά δικαιώματα, περιβαλλοντική βιωσιμότητα, μεταναστευτικές πολιτικές και προνοιακές παροχές μέσω μαζικών αστικών αγώνων που θα βασίζονται στην επανεφεύρεση και την εκ νέου υιοθέτηση των εννοιών της ενότητας, της συλλογικότητας, της κοινωνικής συνοχής.

4.2 Ελευθερία, αμοιβές, συνδικαλιστικές διεκδικήσεις

Η ελευθερία του συντάκτη στη διατύπωση και διαμόρφωση του κειμένου του λογίζεται από όλους τους πληροφορητές μου ως ένα από τα απόλυτα θετικά στοιχεία του εγχειρήματος και αποδίδεται και αυτό στο συνεταιριστικό του χαρακτήρα. Όλοι οι πληροφορητές, όποιο κι αν ήταν το Μέσο στο οποίο εργαζόνταν πριν προσχωρήσουν στην ΕφΣυν, διατύπωσαν απόψεις οι οποίες συγκλίνουν σε αυτό, αναφέροντας ότι στις προηγούμενες θέσεις εργασίας τους, σε περίπτωση που διαφωνούσες με την κυρίαρχη «γραμμή» - άποψη της ιεραρχίας, «απλά περνούσες από το λογιστήριο», ακόμα και στην περίπτωση της εφημερίδας *Ελευθεροτυπία* η οποία θεωρούνταν πιο δημοκρατική. Έχοντας άμεση και μακρά εμπειρία επί του ζητήματος αυτού, ο Κώστας περιγράφει πολύ συγκεκριμένα ότι οι λόγοι που εγκατέλειψα προηγούμενες θέσεις απασχόλησης (σε ραδιοφωνικό σταθμό και έντυπη εφημερίδα) ήταν οι διαφωνίες με την εργοδοσία:

«Έφυγα από το ραδιοφωνικό σταθμό στον οποίο δούλευα ακριβώς επειδή οι απόψεις μου δεν ήταν σύμφωνες με τη διοίκηση του σταθμού. Έφυγα από την προηγούμενη εφημερίδα στην οποία δούλευα, έφυγα εννοώ με έδιωξαν, με έδιωξαν από την προηγούμενη εφημερίδα ακριβώς γιατί αυτά που έγραφα δεν ήταν σύμφωνες με τις απόψεις του εργοδότη».

Προχωρώντας ένα επιπλέον βήμα, ο Ηλίας επισημαίνει ότι σε προσχώρησε στην ΕφΣυν ακριβώς λόγω του συνεταιριστικού της χαρακτήρα, κάτι που θεωρεί ότι του επιτρέπει να εκφραστεί ισάξια με τους υπόλοιπους συνεταιριστές και δημιουργεί την αίσθηση της απουσίας «γραμμής» που να επιβάλλεται εκ των άνωθεν:

«Ήρθα στην ΕφΣυν από αρχισυντάκτης στον ΔΟΛ, γιατί πιστεύω στους συνεταιρισμούς. Εκεί με ανέχονταν και δεν μου έδιναν σημασία. Εδώ ο λόγος μου μετράει ισάξια. Δεν υπάρχει "γραμμή" άνωθεν. Ούτε από τον αρχισυντάκτη προς τους συντάκτες».

Ένα δεύτερο σημείο που θίγουν ο Κώστας, η Όλγα, ο Γιάννης και ο Πάτροκλος, άπτεται ενός εκ των βασικών χαρακτηριστικών των εναλλακτικών μέσων ενημέρωσης, αυτό της ελευθερίας επιλογής θεμάτων προκειμένου να προβληθούν και να γίνουν ευρύτερα γνωστά στο κοινό, θεμάτων που δεν θα τύχουν προβολής από τα Μέσα που ακολουθούν το κυρίαρχο επιχειρηματικό μοντέλο: Ο Κώστας αναφέρεται στην ελευθερία να αγγίξει θέματα ταμπού:

«Στις άλλες εφημερίδες υπήρχαν θέματα ταμπού, που δεν τα άγγιζες ποτέ και είχαν κυρίως να κάνουν με τα συμφέροντα και τις φιλίες του αφεντικού».

Αντίστοιχα, η Όλγα αναφέρεται στην ελευθερία επιλογής θεμάτων, τονίζοντας ότι αυτό ήταν αδύνατον να συμβεί σε άλλες εφημερίδες στην οποίες είχε απασχοληθεί στο παρελθόν:

«Επίσης ο κάθε εργαζόμενος μπορεί να λάβει σειρά από πρωτοβουλίες ελεύθερα – πάντοτε μεν με συνεννόηση με το τμήμα του και τα όργανα της εφημερίδας, αλλά χωρίς ουσιαστικές δυσκολίες. Κάτι αντίστοιχο ήταν σχεδόν αδύνατον να γίνει σε άλλες εφημερίδες, καθώς εκεί έκαναν κουμάντο το αφεντικό και η παρέα του και μόνο».

Ο Γιάννης δε διστάζει να δώσει συγκεκριμένα παραδείγματα, αναφερόμενος σε ευαίσθητα, όσο και καιρία, ζητήματα που απασχολούν την ελληνική κοινωνία, των οποίων η αποκάλυψη ενέχει τον κίνδυνο και το κόστος της μείωσης των διαφημιστικών εσόδων της εφημερίδας, καθώς η αποκάλυψη των κακώς κειμένων και ενδεχομένων σκανδάλων μπορεί να λειτουργήσει ανασχετικά και ανασταλτικά ως προς την ροή διαφημιστικών εσόδων:

«Το μεγαλύτερο [ατού] το ζαναείπαμε είναι η ελευθερία στο λόγο, η ελευθερία στο να επιλέξεις θέματα, ακόμα και το πώς να τα γράψεις, όταν κάποιος σου δίνει γραμμή, δεν έχεις ελευθερία στα συμβατικά μέσα να επιλέξεις τα θέματα που θέλεις. Παράδειγμα, η καμπάνια που κάναμε ενάντια στη Χρυσή Αυγή, μια καμπάνια που την στηρίζαμε όσο τίποτα άλλο. Επίσης η θετική στάση μας απέναντι στη ΛΟΑΤΚΙ κοινότητα. Αυτή η ελευθερία συνεπάγεται τεράστιο κόστος γιατί υπάρχουν πάρα πολλοί οργανισμοί και ιδρύματα και εταιρείες, τα οποία χρηματοδοτούν και δίνουν διαφήμιση σε άλλες εφημερίδες και σε εμάς δεν δίνουν τίποτα, ακριβώς γιατί έχουμε βγάλει τα σκάνδαλα [τους]. Τα ίδια ισχύουν και για κάποιους πολιτικούς σχηματισμούς που μας αντιμάχονται γιατί τους ελέγχουμε. Όλο αυτό είναι ένα τεράστιο ρίσκο. Ξέρεις ότι κάπου θα έχει κόστος αυτό το πράγμα. Η διαφορά είναι στο πρώτο δεν παίρνεις από πουθενά γραμμή ούτε ως προς το πώς γράφεις ούτε ως προς τη θεματολογία που επιλέγεις. Αύτη είναι η μεγαλύτερη διαφορά μακράν».

Ωστόσο, καθώς έχει ιστορικά αποδειχθεί ότι εύκολα η ελευθερία μπορεί να οδηγήσει στην ασυδοσία, από ορισμένους συνεντευξιαζόμενους εκφράστηκε η άποψη ότι αυτό σε ένα βαθμό και σε κάποιες μορφές μπορεί να συμβαίνει. Οι πληροφορητές μου εντοπίζουν κυρίως δύο μορφές μορφών ασυδοσίας, που αναφέρονται: (α) στο περιεχόμενο κάποιων κειμένων, το οποίο σε ορισμένες περιπτώσεις δεν ακολουθεί τα αυστηρά δημοσιογραφικά πρότυπα και τους δεοντολογικούς κανόνες, και, (β) στον όγκο των κειμένων που παραδίδουν κάποιοι συντάκτες, καθώς υπάρχει μια αίσθηση χαλαρότητας και απουσίας στενού και αποτελεσματικού ελέγχου. Και τα δύο αυτά σημεία εκ των πραγμάτων διαμορφώνουν ανισότητες σε σχέση τόσο με την ποιοτική, όσο και την ποσοτική προσφορά των συνεταιριστών δημοσιογράφων. Όπως επισημαίνει η Μαρία, κάποιοι κρύβονται πίσω από τη συλλογικότητα, προσφέροντας λιγότερο, αλλά απολαμβάνοντας το κλίμα ισότητας και ελευθερίας, γνωρίζοντας ότι είναι δύσκολο να αποπεμφθούν:

«Υπάρχει ίση μεταχείριση και ελευθερία, αλλά όχι ίση προσφορά. Υπάρχει ένα βόλεμα: ότι κανείς δεν μπορεί να σε διώξει εύκολα».

Με τη σειρά του ο Πάτροκλος επισημαίνει ότι αυτό αποτελεί ενδογενή παθογένεια του δημόσιου τομέα και σε γενική θεώρηση δεν ισχύει στον ιδιωτικό τομέα. Ωστόσο, μπορεί να αποτελεί μια από τις εγγενείς αδυναμίες του συνεταιριστικού εγχειρήματος, καθώς στο όνομα της καθολικής και οριζόντιας ισότητας, κάποιος που προσφέρει περισσότερα, δεν μπορεί να διεκδικήσει κάτι περισσότερο και αντιστρόφως, κάποιος μπορεί συνειδητά να εκμεταλλευθεί το στοιχείο αυτό, προσφέροντας λιγότερα:

«Ακριβώς λοιπόν επειδή είσαι ισάξιος με τους άλλους, πώς αξιολογείται αυτή η αξία, πώς μετράται; Δεν μπορείς δηλαδή να διεκδικήσεις κάτι παραπάνω ως άτομο. Αν γράφεις πενήντα κείμενα και ο άλλος γράφει πέντε δεν έχεις τρόπο να διεκδικήσεις κάτι διαφορετικό, κάτι παραπάνω. Μια καλύτερη θέση, περισσότερα χρήματα και εγώ δεν ξέρω τι άλλο μπορεί να προκύψει από αυτό το πράγμα. Αυτό έχει το αρνητικό ότι κάποιος εν δυνάμει έστω μπορεί να το εκμεταλλευτεί αυτό».

Ασφαλώς, αυτό είναι ένα χαρακτηριστικό που οι πληροφορητές μου, ιδίως αυτοί που έχουν περάσει και από άλλους χώρους εργασίας, το εντοπίζουν και σε μη συνεταιριστικά εγχειρήματα. Ωστόσο, καθώς ο συνεταιρισμός ταυτόχρονα περιορίζει τον εν δυνάμει εξουσιαστικό χαρακτήρα (για παράδειγμα στην πολιτική «γραμμή» και στον τρόπο έκφρασης) της υφιστάμενης ιεραρχίας, αλλά και των διαφόρων υπό-ομάδων που έχουν διαμορφωθεί. Όπως τονίζει ο Γιάννης, ενυπάρχουν ανισότητες, οι οποίες σχετίζονται και με το πώς αντιλαμβάνεται και διαμορφώνει ο κάθε συνεταιριστής τη θέση του και την προσφορά του εντός του συνεταιρισμού:

«Η πορεία της ΕφΣυν είναι μοναδική αλλά και άنيση: για κάποιους είναι η στήλη τους, για κάποιους “περνάμε καλά”, για άλλους όραμα και για άλλους μια προσπάθεια να εξισορροπήσουν ανάμεσα σε προσωπικές και πολιτικές αντιλήψεις, παγιωμένες πεποιθήσεις χρόνων, καθώς η ΕφΣυν δεν ξεκίνησε με νέους ανθρώπους - μετά όπως τους αγκάλιασε».

Ενδιαφέρων είναι και ο τρόπος με τον οποίο τοποθετούνται οι πληροφορητές μου σε σχέση με τις συνδικαλιστικές διεκδικήσεις. Κάποιοι από αυτούς θεωρούν ότι το συνεταιριστικό εγχείρημα τις περιορίζει μεν, καθώς είναι εργαζόμενοι και, ταυτόχρονα, εργοδότες του εαυτού τους. Το

σημείο αυτό επισημαίνει ο Κώστας, τονίζοντας ωστόσο ότι αν και ισχύει, δεν αποτελεί κατ' ανάγκη περιορισμό, καθώς:

«είναι κάπως περίεργο, καθώς από ποιον να ζητήσεις; Από το εαυτό σου; Αφού εμείς είμαστε και εργαζόμενοι και ιδιοκτήτες! Ωστόσο δεν νομίζω ότι μπαίνουν ουσιαστικοί περιορισμοί. Γιατί όλοι θέλουμε το καλύτερο για εμάς».

Όσο με αφορά, ως ενεργό μέλος του συγκεκριμένου συνεταιριστικού επιχειρήματος, όλα τα παραπάνω ισχύουν. Από τη μια υπάρχει πάντοτε μία αίσθηση επισφάλειας καθώς δεν υπάρχει κάποιος κεντρικός εργοδότης/χρηματοδότης, που να εξασφαλίζει τις μηνιαίες αποδοχές των εργαζομένων (ειδικά όταν πρόκειται για μία εφημερίδα με περισσότερους από 120 συντάκτες, αρθρογράφους, εξωτερικούς συνεργάτες, τεχνικούς κ.λπ), ούτε την απρόσκοπτη οικονομική (άρα ίσως και ποιοτική) της εξέλιξη, από την άλλη όμως το όποιο αίσθημα εργασιακής ανασφάλειας υποβαθμίζεται από το γεγονός ότι εργάζεσαι σε κάτι που συνδημιούργησες, έχεις ελευθερία και ανεξαρτησία ως προς τη θεματολογία και την υφολογία ακόμη (πάντοτε ωστόσο μέσα στο πλαίσιο της δεοντολογίας) και δεν έχει παρά να στρέψεις την ευθύνη πρώτα στον εαυτό σου. Παράλληλα, δεν μπορούμε να εντάξουμε τους συγκεκριμένους εργαζόμενους στο πρεκαριάτο, καθώς ο ίδιος ο συνεταιριστικός χαρακτήρας της εφημερίδας καθορίζει κάτι πολύ σημαντικό: το σκοπό για τον οποίο εργάζεται κάποιος σε αυτή. Σκοπός δεν είναι να αναβαθμιστείς μισθολογικά (καθώς αυτό δεν μπορεί να συμβεί εκ προοιμίου, αφού όλοι πληρωνόμαστε το ίδιο και δεν υπάρχουν δυνατότητες αυξήσεων), ούτε να λάβεις κάποιο μπόνους. Εργάζεσαι γιατί έχεις επιλέξει να δουλεύεις με αυτές τις συνθήκες και το δικό σου έργο αντικατοπτρίζεται στην συνολική εξέλιξη και ποιότητα όλου του εγχειρήματος. Ταυτόχρονα, ακριβώς για τους ίδιους λόγους, η όποια επιπλέον εργασία άπτεται στις προσωπικές σου προσδοκίες, αίσθηση υπευθυνότητας ή μη, αντοχές και διαθέσεις με ό,τι αυτό σημαίνει για το συλλογικό αποτέλεσμα.

Από όλα τα παραπάνω, όσα παρουσιάστηκαν στο παρόν Κεφάλαιο, γίνεται κατανοητό τι σημαίνει «εργασιακή επισφάλεια» και πώς αυτή εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο του παγκοσμιοποιημένου, αποεδαφοποιημένου και ελαστικοποιημένου καπιταλισμού. Οι

πληροφορητές μου συμφωνούν ότι τα φαινόμενα και τα χαρακτηριστικά που αναδεικνύει η θεωρητική ανάλυση μπορούν να εντοπιστούν τα τελευταία δέκα χρόνια σε όλα τα ΜΜΕ, λόγω της ευρύτερης οικονομικής κρίσης, της εργασιακής επισφάλειας και της γενικότερης κρίσης του Τύπου, στοιχεία που παρουσιάστηκαν αναλυτικότερα παραπάνω. Ως μερική, έστω, απάντηση σε όλα αυτά οι πληροφορητές μου προτείνουν ζητήματα που άπτονται των εννοιών της ηθικής και αλληλέγγυας οικονομίας και πώς οι έννοιες αυτές σχετίζονται με την ανάπτυξη των συνεταιρισμών. Οι δεσμοί αλληλεγγύης που εύλογα μπορεί να αναπτυχθούν ανάμεσα στα μέλη ενός συνεταιρισμού, καθώς και η αίσθηση της κοινής πορείας, ενδέχεται να λειτουργήσουν ως παράγοντες υπέρβασης των δυσκολιών αυτών, καθώς είναι σαφές ότι το επαγγελματικό status ενός συνεταιριστή είναι διαφορετικό από αυτό ενός μονήρη, ελεύθερου επαγγελματία. Τα θέματα αυτά θα συζητηθούν στο επόμενο Κεφάλαιο και θα πλαισιωθούν με την παρουσίαση και το σχολιασμό του υλικού που μου διέθεσαν οι πληροφορητές μου σχετικά με την ηθική και αλληλέγγυα οικονομία, τη σημασία του συνεταιριστικού εγχειρήματος της ΕφΣυν, την ισοτιμία μεταξύ των μελών του συνεταιρισμού, τις αρνητικές επιπτώσεις της έλλειψης σχετικής εμπειρίας, αλλά και τις προσδοκίες που το εγχείρημα αυτό γέννησε.

Κεφάλαιο πέμπτο

Ηθική και αλληλέγγυα οικονομία

Στο προηγούμενο Κεφάλαιο αναδείχθηκε η ανάγκη των εναλλακτικών εγχειρημάτων στο χώρο του Τύπου και των ΜΜΕ μέσω της ανάδυσης ενός διαφορετικού επιχειρηματικού πνεύματος το οποίο θα προτάσσει πάνω από το στενό οικονομικό κέρδος κοινωνικές αξίες όπως αυτές της *αλληλεγγύης* (solidarity) και της συλλογικότητας, της δράσης σε κοινούς κοινωνικούς χώρους. Τα θεωρητικά ζητήματα που άπτονται των θεμάτων αυτών παρουσιάζονται στη συνέχεια από την σκοπιά των ανθρωπολογικών μελετών της ηθικής και της αλληλέγγυας οικονομίας. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στους συνεταιρισμούς, τις αρχές που διέπουν τη συγκρότησή τους, τα αναμενόμενα αποτελέσματα και τους στόχους που κατακτώνται. Η παρουσίαση των θεωρητικών ζητημάτων πλαισιώνεται από την παράθεση και το σχολιασμό του υλικού που μου παραχώρησαν οι πληροφορητές μου σχετικά με την παρουσία συνεταιριστικού πνεύματος μεν, αλλά για την έλλειψη συνεταιριστικού πνεύματος στη χώρα μας μεν, αλλά χωρίς να έχει αναπτυχθεί η αντίστοιχη παράδοση. Επιπρόσθετα, παρουσιάζεται στοιχεία που αφορούν στη σπουδαιότητα του εγχειρήματος στο σύνολό του, την αίσθηση ισοτιμίας και αλληλεγγύης που εμπεδώνεται μέσα σε αυτό, και τέλος, της ευόδωσης ή όχι των προσδοκιών των μελών του συνεταιρισμού.

5.1 Ανθρωπολογικές μελέτες της ηθικής και αλληλέγγυας οικονομίας

Σε μια μελέτη όπως η παρούσα, η οποία αφορά στη διερεύνηση εναλλακτικών μορφών οργάνωσης στο χώρο του Τύπου, δεν μπορεί να μη γίνει μια σύντομη αναφορά στην ηθική, οικονομία (Hann, 2010: 190-199, Palomera & Vetta, 2016: 428, Laville, 2016), όπως και την αλληλέγγυα οικονομία (Rakopoulos, 2016). Μέσω της αναφοράς στο ζήτημα αυτό θα αναπτυχθεί ένα σημαντικό μέρος του εννοιολογικού πλαισίου το οποίο είναι απαραίτητο για την προσέγγιση των εναλλακτικών τρόπων υλοποίησης ενός δημοσιογραφικού εγχειρήματος μέσω ενός συνεταιρισμού.

Η έννοια της αλληλεγγύης καθαυτή έχει μακρά ιστορία στην κοινωνική ανθρωπολογία και έχει μελετηθεί διεξοδικά από εθνογράφους, ιδιαίτερα δε σε περιόδους κρίσης με τις οποίες είναι στενότερα συνδεδεμένη η εμφάνιση και ανάπτυξή της (Gill & Kashmir, 2008). Είναι ενδεικτικό

ότι ως έννοια, αλλά και ως κοινωνική, ανθρωπολογική πρακτική, η αλληλεγγύη προσφέρει, ιδιαίτερα σε περιόδους λιτότητας τη δυνατότητα σύνδεσης μεταξύ τους διαφορετικών ομάδων ανθρώπων, λειτουργώντας ουσιαστικά ως γέφυρα ανάμεσα σε διαφορετικούς τύπους κοινωνικότητας, διαφορετικές νοηματοδοτήσεις, διαφορετικών κοινωνικών μηχανισμών αλλά και οραματισμού και σχεδιασμού των μελλοντικών προοπτικών της ζωής (Rakopoulos, 2016: 142). Χαρακτηριστικό παράδειγμα, το οποίο αφορά και στην παρούσα μελέτη είναι η κοινωνική, οικονομική και πολιτική κρίση στη χώρα μας όπως αυτή εκδηλώθηκε από το 2010 και εξής, μια κρίση που αποτελεί ίδιον της καπιταλιστικής διαδικασίας δημιουργίας κατ' αρχάς, και διαχείρισης στη συνέχεια, κρατικού χρέους (Rakopoulos, 2014: 191-4; Bear, 2015). Στο συγκεκριμένο παράδειγμα, η υποχώρηση της κρατικής μέριμνας και ο περιορισμός των προνοιακών πολιτικών εξαιτίας της εφαρμογής σκληρών μέτρων δημοσιονομικής προσαρμογής με ταυτόχρονη κατακόρυφη μείωση των μισθών για πολυπληθείς ομάδες εργαζομένων αρχικά στο δημόσιο και στη συνέχεια στον ιδιωτικό τομέα, η μείωση του ΑΕΠ και η ταχύτατη, μαζική φτωχοποίηση της ελληνικής κοινωνίας, έδωσε λαβή για την οργάνωση και ανάπτυξη, ήδη από το 2011 και σε όλη την επικράτεια, μιας σειράς εθελοντικών πράξεων αλληλεγγύης και κοινωνικών δράσεων, όπως κοινωνικές κλινικές, φαρμακεία, κουζίνες και λαϊκές αγορές χωρίς μεσάζοντες. Όλα αυτά εγκαινίασαν ή συνέβαλαν στην αναβίωση και επανεμφάνιση πρακτικών αλληλεγγύης, αλληλοβοήθειας και αμοιβαιότητας που παρέμεναν λησμονημένες ή σε λανθάνουσα κατάσταση μέχρι τότε, πρακτικές που για μεγάλο χρονικό διάστημα και για μεγάλες πληθυσμιακές ομάδες διαμόρφωναν την καθημερινότητά τους (Rakopoulos, 2016: 142-143).

Όπως θα αναλυθεί διεξοδικότερα παρακάτω, από ανθρωπολογική σκοπιά θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι κατά τη διάρκεια της κρίσης συντελέστηκε μια σημαντική μετάβαση, που σηματοδοτείται από την υπέρβαση του ταμπού του δώρου, με παράλληλη υιοθέτηση και διάδοση της γενναιοδωρης προσφοράς (Rozakou 2016: 185-186). Η μετάβαση αυτή προσωποποιήθηκε με την εμφάνιση των *αλληλέγγυων* (solidarions). Ακόμα και αυτή η αλλαγή μιας λέξης που ενώ λεξικογραφείται ως επίθετο, μετατράπηκε σε ουσιαστικό δηλώνει τη ριζοσπαστικοποίηση της αλληλεγγύης και την επικράτηση συγκεκριμένων μορφών κοινωνικότητας. Ο όρος *αλληλέγγυος* δίνει έμφαση στην έμμεση και αντι-ιεραρχική κοινωνικότητα που συνοδεύεται από την αντίθεση με τα γραφειοκρατικά πλαίσια, και ανάπτυξη δράσεων που αναφέρονται σε ποικίλες και μεταξύ τους διαφορετικές πτυχές, όπως συμμετοχή

σε διαμαρτυρίες, διανομή υλικών αγαθών, επισκέψεις και υποστήριξη κρατούμενων, μεταναστών σε προαναχωρητικά κέντρα, δημιουργία προσφυγικών καταφυγίων, λειτουργία ιατρείων δομών παροχής υπηρεσιών υγείας, ανάληψη πρωτοβουλιών για διακίνηση αγαθών χωρίς μεσάζοντες (ό.π, 187). Επιπρόσθετα, ομάδες *αλληλέγγυων* ενεργοποιήθηκαν προς την κατεύθυνση της αυτο-οργανωμένης επίλυσης βασικών προβλημάτων επιβίωσης, οργανώνοντας παροχές υπηρεσιών και αγαθών με την εμφάνιση κοινωνικών παντοπωλείων, συγκέντρωση και διανομή τροφίμων ρουχισμού, ειδών καθαριότητας και ηλεκτρικών συσκευών, αλλά και υπηρεσιών όπως κοινωνικά ιατρεία, φαρμακεία, φροντιστήρια, ωδεία, τράπεζες χρόνου, παζάρια, δίκτυα Εναλλακτικής Οικονομίας, αγορές χωρίς μεσάζοντες, κέντρα φιλοξενίας και υποστήριξης (Σημίτη 2014: 53-54).

Ένα πρώτο παράδειγμα ανάλυσης δράσεων αλληλέγγυας οικονομίας αφορά στις περιπτώσεις ανάπτυξης δικτύων προώθησης αγαθών χωρίς τη μεσολάβηση μεσαζόντων, απ' όπου προέκυψαν δύο εξαιρετικά ενδιαφέρουσες πτυχές. Η πρώτη από αυτές αφορά στην εννοιολόγηση της αλληλεγγύης και το πώς τοποθετείται η έννοια της εργασίας εντός του πλαισίου αυτού, υπό την έννοια της προσφοράς εργασίας σε ένα εθελοντικό εγχείρημα που ωριμάζει και μετατρέπεται σε συνεταιριστικό εγχείρημα. Η σύνδεση της προσφοράς εργασίας στο πλαίσιο ενός συνεταιρισμού δια φωτίζει τους τρόπους με τους οποίους η αναγνώριση της προσφοράς εργασίας μπορεί να αποτελέσει το συνδετικό στοιχείο μεταξύ των διαφορετικών δραστηριοτήτων και επιθυμιών όσων συμμετέχουν στην αλληλέγγυα οικονομία. Συνεπώς, οι εθελοντικές κινήσεις κατά των μεσαζόντων αφορούν κάτι πολύ περισσότερο και σημαντικότερο από την παροχή φθηνότερων αγαθών: πρόκειται για υλοποίηση διαφορετικής, εναλλακτικής πολιτικής στόχευσης. Η δεύτερη πτυχή αφορά στον οραματισμό της υλοποίησης της αλληλέγγυας οικονομίας μέσα από την εργασία. Η εργασία αποδεικνύεται να είναι ο συνδετικός κρίκος μεταξύ συνεταιρισμών και αλληλέγγυας οικονομίας. Έτσι, ενώ τη τελευταία συσχετίζεται με παροχή ενός συνόλου υπηρεσιών που βασίζεται σε εθελοντές και την καλή θέληση των συμμετεχόντων, η περίπτωση των δικτύων προώθησης αγαθών χωρίς τη μεσολάβηση μεσαζόντων αποδεικνύει ότι η προοπτική της δημιουργίας συνεταιρισμών προσφέρει εναλλακτικές που σχετίζονται με τη δυνατότητα αναπαραγωγής αυτών των πρωτοβουλιών (Rakopoulos, 2018β: 212-213).

Ένα δεύτερο παράδειγμα αφορά στην ανάλυση των δράσεων των *αλληλέγγυων* για τους μετανάστες. Πρόκειται για ανεπίσημες, αλλά οργανωμένες ομάδες οι οποίες δεν συγκροτούν επίσημα κάποια ΜΚΟ, αλλά αποτελούνται από ενεργούς πολίτες που δρουν συντονισμένα υπέρ των μεταναστών και προσφύγων, ιδίως αυτών που ευρίσκονται περιορισμένοι σε κρατικά Κέντρα Υποδοχής - Ταυτοποίησης (ΚΥΤ), ή σε μονάδες επαναπατρισμού. Πρόκειται για αντίδραση στην επιχείρηση «Ξένιος Ζευς» που συνειδητά στόχευε στη σταδιακή μείωση των μεταναστευτικών ροών προς την Ελλάδα και την απομάκρυνση όσο των δυνατών περισσότερων μεταναστών από τον ελληνικό έδαφος, αλλά και την αύξηση της αντι-μεταναστευτικής ρητορικής και των πρακτικών που πρόβαλαν κατά έντονο τρόπο τα μέλη του νέο-ναζιστικού πολιτικού κόμματος «Χρυσή Αυγή», αλλά που αποτελούσε και ανομολόγητη επιδίωξη των τότε νεοφιλελεύθερων κυβερνήσεων κατά το διάστημα 2010-2015 (Rozakou, 2018: 191-194).

Στα δύο προηγηθέντα παραδείγματα, μπορεί να προστεθεί ένα τρίτο, μέσα από το οποίο αναδεικνύεται μια εντελώς διαφορετική πτυχή της αλληλέγγυας δράσης. Στο πλάσιμο της οικονομικής κρίσης που βίωσε η Ελλάδα, η πρωτεύουσά της Αθήνα στα μέσα της δεκαετίας του 2010 αποτελούσε την κατ' εξοχήν «αποτυχημένη» καταναλωτική πόλη του κόσμου, με καταστήματα λιανικής πώλησης «ζόμπι», τα οποία απευθύνονταν σε ολοένα και πιο αποδυναμωμένους καταναλωτές, οι οποίοι εξακολουθούσαν να θρηνούν τη δραματική πτώση της καταναλωτικής τους δύναμης και το ανεκπλήρωτο των καταναλωτικών τους επιθυμιών για μια σειρά από αγαθά που ήταν πλέον απρόσιτα (Chatzidakis, 2018: 155-156). Βιώνοντας μια τέτοια πρωτοφανή κατάσταση δεν ήταν λίγοι εκείνοι που ανακάλυψαν την έννοια της οικογενειακής αλληλεγγύης. Πρόκειται για μια πρακτική που αναφέρεται στις απολαύσεις και τους κινδύνους της (εκτεταμένης) οικογενειακής διαβίωσης, με την εκδήλωση αλληλεγγύης μεταξύ των μελών διαφορετικών γενεών μας ευρύτερης οικογένειας (γονείς, παππούδες/γιαγιάδες, παιδιά) που συμβιώνουν κάτω από την ίδια στέγη, μοιράζονται οικογενειακά γεύματα, μισθούς και αντικείμενα κατανάλωσης. Παράλληλα, προσπαθούσαν να απαλλαγούν από αγαθά που κάποτε αποτελούσαν σημάδι κοινωνικής καταξίωσης και συγκρότησης ταυτότητας, αλλά πλέον αποτελούσαν βάρος (π.χ., ακριβά αυτοκίνητα). Η έννοια της οικογενειακής αλληλεγγύης αναπτύχθηκε προκειμένου να καλυφθούν, σε ένα βαθμό έστω, τα κενά που είχαν δημιουργηθεί λόγω της δραματικής υποβάθμισης του βιοτικού επιπέδου και της κατάρρευσης του κράτους πρόνοιας (ό.π, 157-158).

Επανερχόμενοι στις συλλογικότητες και τους αλληλέγγυους, στις ομάδες αυτές αναδείχθηκαν ζητήματα αλληλέγγυας οικονομίας, κοινωνικής και πολιτικής προστασίας. Η αλληλεγγύη μπορεί να προσεγγιστεί ως το άλλο πρόσωπο της κρίσης και των επειγόντων αναγκών που η κρίση αυτή γεννάει. Αυτές οι δύο όψεις συγκροτούν «τα δύο πρόσωπα του Ιανού». Η κρίση οδήγησε στην ακραία εξατομίκευση και τη φτώχεια, αλλά ταυτόχρονα ανάδειξε την επιτακτική ανάγκη ανάληψης συλλογικών δράσεων για την καταπολέμησή τους. Για τους αλληλέγγυους εθελοντές, η αλληλεγγύη είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την κρίση, τα αδιέξοδα του νεοφιλελευθερισμού και την λιτότητα που αυτά επέφεραν στην ελληνική κοινωνία (Cabot, 2016: 152-154). Ως εκ τούτου, όπως οι νεοφιλελεύθερες οικονομικές και κοινωνικές συνταγές επελαύνουν σε παγκόσμιο επίπεδο, στον ίδιο βαθμό θα πρέπει να γίνει «μεταδοτική» και η αλληλεγγύη, με ανταπόκριση στις ανάγκες των γειτόνων και των συνανθρώπων, ώστε εν μέσω των απάνθρωπων, αφόρητων νεοφιλελεύθερων συστημάτων να αναπτύσσονται εναλλακτικοί κόσμοι (ό.π., 162-163).

Ωστόσο, η ανθρωπολογική διερεύνηση αυτών των δράσεων δεν θα πρέπει να παραλείπει το διαφορούμενο χαρακτήρα και την ασάφεια που συνοδεύει τον όρο *αλληλεγγύη* και τα ηθικά διλήμματα που σχετίζονται με τις φιλανθρωπικές πρακτικές αφενός και τις αλληλέγγυες δράσεις αφετέρου. Τα ηθικά διλήμματα σχετικά με την παροχή ανθρωπιστικής βοήθειας σε καιρό κρίσης δεν είναι άμοιρα φιλοσοφικών αντεγκλήσεων που ανάγονται τουλάχιστον στον 19ο αιώνα με σημαντικούς διανοητές της εποχής (Μαρξ, Νίτσε, Όσκαρ Ουάιλντ) να εκφράζουν επιθετική στάση στο δίλημμα «φιλανθρωπία ή αλληλεγγύη;», τονίζοντας ότι η φιλανθρωπία είναι γελοιωδώς ανεπαρκής και επιδεινώνει την κατάσταση (Ουάιλντ), ενώ είχε προηγηθεί η μαρξική θέση ότι η φιλανθρωπία αναπαράγει το καπιταλιστικό status quo και οι φιλόανθρωποι αντιπροσωπεύουν έναν συντηρητικό, αστικό τύπο σοσιαλισμού (Theodossopoulos, 2016: 169-171). Από την άλλη πλευρά, η Cabot (2015), μετά από επιτόπια έρευνα στην Ελλάδα κατά το διάστημα 2014-2015, διαπιστώνει ότι πολλές από τις κινητοποιήσεις στο όνομα της αλληλεγγύης προέκυψαν μέσα από διάφορες αποχρώσεις της ελληνικής και διεθνούς Αριστεράς, και είχαν διάφορες στοχεύσεις: για τους πρόσφυγες, τους κρατούμενους και, στην περίπτωση της διεθνούς Αριστεράς, ακόμη και την ίδια την Ελλάδα στο σύνολό της, ως χώρας ευρισκόμενης σε ανθρωπιστική κρίση. Όπως διαφαίνεται, η αλληλεγγύη όχι μόνο είναι λεκτικά διαφορούμενη, αλλά επιπρόσθετα, δεν θα πρέπει να θεωρείται αποκλειστικός χώρος της

Αριστεράς. Ως αντιπαράδειγμα η Cabot αναφέρει ότι μια ΜΚΟ της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδας ονομάζεται «Αλληλεγγύη», μια διαφημιστική καμπάνια του ΟΤΕ έχει ως κεντρικό σύνθημα «μαζί είμαστε ένα», το οποίο επενδύθηκε με εικόνες αλληλέγγυας προσφοράς και τέλος, ότι το νεοαξιστικό κόμμα «Χρυσή Αυγή» καλούσε σε «αλληλεγγύη με τους Έλληνες», αποκλείοντας βίαια τους μη Έλληνες από αυτή τη διατύπωση (Cabot 2015: 2).

Αν και η προσφορά αλληλέγγυας δράσης μπορεί να ενέχει σαφή και ρητά πολιτικά κίνητρα για ορισμένους και να εμπεριέχει πολιτική δυναμική, πολλοί αλληλέγγυοι αρνούνται να περιγράψουν τη δουλειά τους με όρους που θα μπορούσαν να αναφέρονται στη σφαίρα της πολιτικής, της ταξικής πάλης ή ακόμα και της κοινωνικής δικαιοσύνης ευρύτερα. Έχει επισημανθεί ότι η επένδυση της παροχής ανθρωπιστικής βοήθειας με όρους ηθικο-δεοντολογικούς (και ταυτόχρονα αντιπολιτικούς) έχει ως αποτέλεσμα συχνά οι εργαζόμενοι στην αρωγή να αγνοούν τις σχέσεις εξουσίας που θεσπίζουν οι παρεμβάσεις τους. Ασφαλώς, οι αλληλέγγυες δράσεις εμπεριέχουν ηθικές διαστάσεις, ωστόσο δεν πρέπει να μας διαφεύγει αυτό που πολλοί εργαζόμενοι στις δράσεις αυτές αρθρώνουν, πλαισιώνοντας την προσφορά τους όχι τόσο με ηθικούς όρους, όσο στο να επισημάνουν και να αναδείξουν την κοινοτοπία (και ακόμη και στις αγγαρείες) της καθημερινότητας. Η Cabot προτείνει ότι μια τέτοια κοινοτοπία - η οποία παραμερίζεται εύκολα από μια μεγαλειώδη πολιτικοποιημένη αφήγηση της αλληλεγγύης - είναι ζωτικής σημασίας για την εργασία και την πρακτική της αλληλεγγύης. Οι κοινοτοπίες της αλληλεγγύης, και οι συνακόλουθες μικρές απολαύσεις και αγώνες, συχνά αντιστέκονται στις αφηγήσεις και τους λόγους της πολιτικής, αλλά μπορεί παρόλα αυτά να είναι κρίσιμοι για την πραγματοποίηση της εργασίας αλληλεγγύης στην πράξη (ό.π., 4-5).

Από τα προαναφερθέντα μπορεί να υποστηριχθεί ότι υπό τις συγκεκριμένες συνθήκες η ανάπτυξη αλληλέγγυων δράσεων πρόβαλε ως ο μοναδικός ίσως λειτουργικός και αποτελεσματικός τρόπος οργάνωσης της ζωής των ανθρώπων, καταρρίπτοντας στην πράξη το στενό και απάνθρωπο πλαίσιο εντός του οποίου η ευρωπαϊκή γραφειοκρατία είχε οριοθετήσει τη χώρα (Rakopoulos, 2016: 144). Στο σημείο αυτό, καλό είναι να γίνει μια απαραίτητη διάκριση που αφορά στις έννοιες της αλληλεγγύης, έναντι της φιλανθρωπίας. Η βασική τους διαφορά έγκειται στην ταξική διαφορά ανάμεσα σε αυτόν που προσφέρει (δότης) και σε αυτόν που λαμβάνει (λήπτης). Η αλληλεγγύη, πέραν της διάθεσης προσφοράς, προϋποθέτει και μια ενδο-

υποκειμενική διάσταση, μια διάθεση εκ μέρους του δότη να ανιχνεύσει και να εξερευνήσει τον λήπτη-«άλλο», καθώς και ότι η όλη αλληλεπίδραση λαμβάνει χώρα εντός ενός κοινωνικού πλαισίου εντός του οποίου αναβαθμίζεται η σχέση δότη-λήπτη και ενδυναμώνεται η κοινωνικότητα (ό.π., 149). Συνακόλουθα προκύπτει ένα δεύτερο σημείο το οποίο αξίζει προσοχής: η αλληλεγγύη δημιουργεί και διαμορφώνει ένα πλαίσιο κοινωνικότητας στο οποίο η αμοιβαιότητα και η κοινωνικότητα λειτουργούν ως αντίδοτο στην αποξένωση και την κοινωνικότητα, στον μονισμό που προκρίνεται από τον ατομικιστικό νεοφιλελευθερισμό, καθώς μέσα από την ανάπτυξη των δικτύων αλληλεγγύης δεν προσφέρονται απλώς κάποιες υπηρεσίες ή αγαθά με τα οποία αναπληρώνονται βασικές ανάγκες μέριμνας και πρόνοιας, αλλά ταυτόχρονα αναπτύσσονται και διαμορφώνονται νέοι τρόποι κοινωνικής αλληλεπίδρασης και ανοίγονται νέες προοπτικές ενδεχόμενης και δυναμικής αμοιβαίας κατανόησης (Hertzfeld, 1992).

Με βάση τα παραπάνω, είναι εύλογο ότι το ερευνητικό ενδιαφέρον για αυτή τη μορφή οικονομίας έχει αναθερμανθεί κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες, κάτι που ίσως σχετίζεται με τις αλληπάλλληλες κρίσεις που εμφανίζει το παγκοσμιοποιημένο καπιταλιστικό σύστημα και τα ηθικά ζητήματα που ανακύπτουν, τα οποία μας οδηγούν στην ηθική οικονομία. Η διερεύνηση του περιεχόμενου της ηθικής οικονομίας αφενός αγγίζει τομείς των πολιτικών και οικονομικών επιστημών, αφετέρου δε άπτεται της φιλοσοφίας και της κοινωνικής ανθρωπολογίας λόγω των σχετικών ζητημάτων που εγείρονται. Η ανάπτυξη νέων οπτικών προσέγγισης των σχετικών θεμάτων οδηγεί σε νέες συνθέσεις, βασικό χαρακτηριστικό των οποίων είναι η εναντίωση στην πεπατημένη εννοιολόγηση της οικονομίας κατά τρόπο που να έχει ως πεδίο εφαρμογής αποκλειστικά την αυτορρυθμιζόμενη αγορά και αποκλειστικό φορέα υλοποίησης την μονομερώς εστιασμένη στο κέρδος καπιταλιστική επιχείρηση. Κατά αυτό τον τρόπο επιχειρείται μια υπέρβαση του νεοφιλελεύθερου δόγματος της μη ύπαρξης εναλλακτικών προσεγγίσεων (There Is No Alternative - TINA) με την εκδήλωση μιας κοινωνικής αντίδρασης η οποία στοχεύει, όχι μόνο στην επαναφορά της αρχής της αναδιανομής, αλλά ταυτόχρονα, προσπαθεί να αποτρέψει την θεσμική κατοχύρωση και ενσωμάτωση των αρχών της χωρίς φραγμούς, όρια και περιορισμούς, ανεξέλεγκτη «ελεύθερη» αγορά και τους μηχανισμούς της (Hann, 2010: 187).

Συνακόλουθα, η ηθική και αλληλέγγυα οικονομία επιχειρεί να επικυρώσει τη νομιμότητα των μη καπιταλιστικών εταιρειών, δηλαδή αυτών που δηλώνουν ως πρωταρχικό στόχο και μέλημα την

επίτευξη προοδευτικών κοινωνικών κατακτήσεων και όχι το οικονομικό κέρδος (Laville, 2016). Ως έννοια, η ηθική οικονομία ήλθε στο προσκήνιο μέσα από τη μελέτη των πληβείων της Αγγλίας του 19^{ου} αιώνα που διεξήγαγε ο E.P. Thomson (1971). Από τη μελέτη αυτή αναδείχθηκε ότι ένα πιθανό ερμηνευτικό πλαίσιο της συμπεριφοράς των Άγγλων εργατών εκείνης της εποχής θα μπορούσε να αντανακλά τις βαθιά ριζωμένες αξίες και τα προτάγματα της ηθικής, προνοιακής οικονομίας, τα οποία είναι ενταγμένα στις παραδόσεις τους κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα τους. Αυτό επισημαίνεται σε πρόσφατη προσπάθεια εννοιολόγησης της ηθικής οικονομίας με μια ευρύτερη οπτική, με αναφορά σε ένα συνεκτικό σύνολο αξιών, πεποιθήσεων και αντιλήψεων που εκπηγάζουν από τις λαϊκές τάξεις και διαμορφώνουν πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές δράσεις οι οποίες δεν αποσκοπούν στην μεγιστοποίηση του στενού προσωπικού οφέλους, αλλά αντίθετα, υπερασπίζονται τις σχέσεις αλληλεγγύης, αλληλοβοήθειας και του αμοιβαίου οφέλους, υπερβαίνοντας το κανονιστικό σχήμα που κυριαρχεί στο καπιταλιστικό σύμπαν και στη λογική της ανταγωνιστικής αγοράς (Ποταμιάνος, 2021: 50-64).

Τα ευρήματα αυτά έγκεινται πάρα πολύ κοντά στα αντίστοιχά τους που αναδείχθηκαν από τη μελέτη του Malinowski για το νησί Τρομπριάντ (1922), παρά στο μοντέλο της συμπεριφοράς του *homo economicus*, το οποίο βρήκε ευρεία εφαρμογή κατά τον 20^ο αιώνα. Όπως κατέδειξε ο Karl Polanyi (1944) η κατίσχυση της ελεύθερης αγοράς βοήθηθηκε από, αλλά ταυτόχρονα βοήθησε στην ανάδυση του ατομικιστικού ανθρωπολογικού προτύπου με επιτομή την ανάπτυξη του μοντέλου του *homo economicus*, κάτι που συνδυάστηκε με τον περιορισμό της δημόσιας σφαίρας και την αποδυνάμωση των κοινωνικών θεσμών. Σε αντιπαράβολή με όλα αυτά, ο James Scott (1976), μελετώντας τοπικές κοινότητες στην Ν.Α. Ασία (Βιετνάμ και Μπούρμα), ανέδειξε την υιοθέτηση ηθικών κανόνων οι οποίοι ως πρωταρχικό καθήκον και προτεραιότητα έθεταν την επιβίωση των μελών των κοινοτήτων τους και επιπρόσθετα την ανάπτυξη άτυπων μορφών οικονομίας, όταν το σύστημα αυτό απειλήθηκε (Palomera & Vetta 2016: 416-417). Η χρήση των όρων ηθική οικονομία, πλουραλιστική οικονομία και αλληλέγγυα οικονομία έχει πλέον διευρυνθεί κατά τρόπο που να συμπεριλαμβάνει και να αναφέρεται στους τρόπους με τους οποίους ενσωματώνονται και νοηματοδοτούνται από ανθρωπολογική σκοπιά οι έννοιες που αφορούν στο κεφάλαιο, τις τάξεις και το κράτος και τις μεταξύ τους αναπτυσσόμενες σχέσεις (ό.π., 2016: 415).

Σε αυτά θα πρέπει να προστεθούν δύο επισημάνσεις. Πρώτον, ότι δεν είναι χρήσιμη η αντιπαραβολή της ηθικής οικονομίας με την πολιτική οικονομία. Δεν είναι προσεγγίσεις ασύμμετρες, η ηθική οικονομία μπορεί να εκτρέψει την ανάλυση μακριά από την οικονομία συνολικά. Συνεπώς, θα πρέπει να σκεφτόμαστε ανθρώπινες οικονομίες με πολλαπλές διαστάσεις, με αφετηριακό σημείο ότι το υλικό και το ηθικό είναι εξίσου θεμελιώδη. Κατανόηση της ηθικής διάστασης περιλαμβάνει παρακολούθηση κυρίαρχων αξιών μέσω της ιστορίας, όπως εμφατικά θεωρητικοποιήθηκαν από τον Weber, καθώς και τις συγκεκριμένες αναδιαμορφώσεις και τη θέσπισή τους μέσω των κοινωνικών σχέσεων (Hann, 2018). Δεύτερον, οι έννοιες της ηθικής και αλληλέγγυας οικονομίας μας οδηγούν στην έννοια της ανθρώπινης οικονομίας (human economy) η οποία μπορεί να οριστεί ως εξής: αποκαλώντας την οικονομία ανθρώπινη βάζουμε πρώτα τους ανθρώπους, κάνοντας τις σκέψεις, τις πράξεις και τη ζωή τους κύριο μέλημά μας, στην προσπάθεια οικοδόμησης ενός πιο ισότιμου κόσμου (Hart, 2008: 1). Για παράδειγμα, αρκετά νωρίτερα ο Μωσ υποστήριζε ένα «οικονομικό κίνημα από τα κάτω», με τη μορφή της ανάπτυξης συνδικαλισμού, συνεργασιών και αμοιβαίας εξασφάλισης. Οι μεγαλύτερες ελπίδες του Μωσ ήταν για μια καταναλωτική δημοκρατία καθοδηγούμενη από το συνεταιριστικό κίνημα. Οι περισσότερες από τις δυνατότητες για μια ανθρώπινη οικονομία συνυπάρχουν ήδη στον κόσμο μας. οπότε το καθήκον είναι να οικοδομήσουμε μια οικονομία μέσω νέων συνδυασμών που θα δίνει έμφαση στα στοιχεία αυτά και όχι να αποκηρύξουμε μια καρικατούρα της αγοράς στο όνομα μιας ριζοσπαστικής εναλλακτικής προσέγγισης (Hart, 2008: 4).

5.2 Ανθρωπολογικές μελέτες συνεταιριστικών εγχειρημάτων

Σύμφωνα με τη Διεθνή Συνεταιριστική Συνεργασία (ICA) οι συνεταιρισμοί αφορούν στις κύριες οικονομικές και παραγωγικές δραστηριότητες ενός διόλου ευκαταφρόνητο 12% του παγκόσμιου πληθυσμού και μπορούν να οριστούν ως «μια αυτόνομη ένωση προσώπων που ενώνονται εθελοντικά για να καλύψουν τις κοινές οικονομικές, κοινωνικές, πολιτιστικές ανάγκες και φιλοδοξίες τους μέσω μιας κοινής και δημοκρατικά ελεγχόμενης επιχείρησης». Σε μια πρώτη προσπάθεια αδρής ταξινόμησης της έντονης ποικιλομορφίας των συνεταιριστικών εγχειρημάτων, αυτά μπορούν να χωριστούν σε τρεις βασικές κατηγορίες συνεταιρισμών: (i) παραγωγής, (ii) εργασίας και, (iii) κατανάλωσης/διανομής (Ulin, 1996, Rakopoulos, 2018a,

Azzellini, 2015, Durenberger, 2018). Διόλου τυχαία, η ανθρωπολογική μελέτη των συνεταιρισμών τέθηκε στο επίκεντρο από τα πρώιμα χρόνια ανάπτυξης αυτού του επιστημονικού κλάδου με μελέτες όπως αυτή του Mauss (1999) για το δώρο. Σε συνδυασμό με τα πολιτικά του κείμενα, ο Mauss εισηγείται την άποψη ότι οι συνεταιρισμοί αποτελούν ένα είδος «πρακτικού σοσιαλισμού» (Hart, 2007, Hart, 2014, Fournier, 2006: 125). Από κοινωνική και ανθρωπολογική σκοπιά είναι αποδεκτό ότι οι συνεταιρισμοί ευνοούν την ανάπτυξη των συνεργασιών, της κοινωνικής ισότητας και της δημοκρατικής συμμετοχής (Ingram και Simmons, 2000), γι' αυτό και από πολλούς ανθρωπολόγους θεωρούνται μορφές «βιομηχανικής δημοκρατίας» (Holmström, 1989).

Δικαίως, το ανθρωπολογικό ενδιαφέρον για τη μελέτη των συνεταιρισμών είναι μεγάλο και αξίζει να αναφερθεί ότι δεν είναι λίγες οι φορές που τα επιστημονικά ευρήματα των μελετών έρχονται να ανατρέψουν την ειδυλλιακή εικόνα ότι οι συνεταιρισμοί ανταποκρίνονται θετικά και υλοποιούν στο μέγιστο δυνατό βαθμό στα ιδανικά που υποτίθεται πως πρεσβεύουν και από τα οποία διαπνέονται, όπως η κοινωνική ισότητα και η εργατική δημοκρατία. Για παράδειγμα το συνεταιριστικό παράδειγμα του Μοντραγκόν, το οποίο εδρεύει στη χώρα των Βάσκων, στην ΒΔ Ισπανία αναπτύσσει μια σειρά από δραστηριότητες, μεταξύ των οποίων είναι η μεταποίηση, το λιανικό εμπόριο και η παροχή υπηρεσιών, απασχολώντας περίπου 80.000 εργαζόμενους. Ωστόσο, σε μια μελέτη που θεωρείται πλέον κλασική, η Sharryn Kashmir (1996) απομυθοποιεί τη δημοκρατική συγκρότηση του συνεταιρισμού αυτού, καθώς δίνει έμφαση στη διάσταση απόψεων και πρακτικών ανάμεσα στην ηγεσία και τα απλά μέλη που προέκυψε με το πέρασμα των χρόνων. Η ηγεσία του συνεταιρισμού υπονόμει τα εργασιακά δικαιώματα και επιπρόσθετα κινείται με τη λογική ότι η εκπροσώπηση των συνδικάτων αντιβαίνει στην ίδια την έννοια της συνεταιριστικής ένταξης. Ως αποτέλεσμα, οι συνδικαλιστικές διεκδικήσεις αποδυναμώθηκαν ενώ, παράλληλα, εντοπίστηκαν φατριαστικά φαινόμενα με τον εντοπισμό διαφορετικών μορφών κανονικότητας ανάμεσα στα μέλη, ανάλογα με το κατά πόσο αυτά μοιράζονταν κοινά ενδιαφέροντα με την διοικητική ηγεσία ή όχι (Kashmir, 2014).

Ασφαλώς, υπάρχουν άφθονα αντιπαραδείγματα ανάπτυξης υγιούς συνεταιριστικού πνεύματος, όπως ανέδειξε η μελέτη μιας περίπτωσης συνεταιρισμού οινοποιών στη ΝΔ Γαλλία, στον οποίο είναι έντονη η αντιελιτιστική τάση των μελών του (Ulin, 1996). Ανεξάρτητα από τις περιπτώσεις

κατάλυσης του συνεταιριστικού πνεύματος –οι οποίες δεν λείπουν, ούτε είναι λίγες– είναι ωστόσο σαφές ότι οι συνεταιρισμοί αποτελούν μια σαφή, λειτουργική και βιώσιμη εναλλακτική λύση που αντιτίθεται στα κελεύσματα του φονταμενταλιστικού καπιταλισμού, στα ιδεολογήματα του επελαύνοντος νεοφιλελευθερισμού, στη φενάκη της δήθεν αυτορρυθμιζόμενης ελεύθερης αγοράς, στην εργασιακή εκμετάλλευση, καθώς σε όλα αυτά αντιπαρατάσσουν κοινωνικές ποιότητες, όπως την ενδυνάμωση και η σύσφιξη των δεσμών μεταξύ των μελών τους, την ανάπτυξη αισθημάτων αδελφοσύνης, την εμπέδωση της αλληλοβοήθειας ως κοινής ανταποδοτικής πρακτικής, την καλλιέργεια θεμελιωδών δημοκρατικών προκείμενων όπως η ισότητα και η ενότητα, την ενεργό τριβή στη συμμετοχικότητα και την από κοινού λήψη αποφάσεων, ενώ παράλληλα, πρεσβεύουν την επιστροφή των αγαθών στην κοινότητα από την οποία παράχθηκαν και προωθούν την έννοια του συλλογικού έναντι της έννοιας του ατομικού (Αγγελίδου, 2006). Συνακόλουθα δε, προκρίνουν την συνεργασία με αντίστοιχα κοινωνικά κινήματα, δηλαδή την προώθηση μιας κοινωνικής δυναμικής που κινείται από κάτω προς τα πάνω (Maeckelberg, 2012), αναδεικνύουν ζητήματα ταυτότητας (Kasmir, 2002), και όχι μόνο δεν μένουν στην στείρα άρνηση και αποστροφή από τα κοινά, αλλά αντίθετα αντιπροτείνουν ως λειτουργικό πρότυπο την κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία (Laville, 2010) και την ανάπτυξη και εφαρμογή της κοινωνικής αλληλεγγύης ως δυναμικούς διαύλους κοινωνικής στήριξης και κοινωνικών αλλαγών, ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης (Gibson-Graham, 2013), όπου έχει καταδειχθεί ότι μπορούν να αποτελέσουν μια από τις κύριες πρακτικές διατήρησης και διάσωσης θέσεων εργασίας (Sitrin, 2012).

Το κυριότερο όμως είναι ότι οι συνεταιρισμοί, πέρα από την παραγωγική και οικονομική τους συνεισφορά, αποτελούν ζώνες ανάπτυξης έντονης κοινωνικότητας οι οποίες μπορούν να αποτελέσουν ένα αποτελεσματικό ανάχωμα απέναντι στην επιθετική εξατομίκευση που πρεσβεύει ο νεοφιλελεύθερος, παγκοσμιοποιημένος καπιταλισμός (Vargas-Cetina 2005, Curl, 2009), διαμορφώνοντας και προωθώντας την έννοια της συλλογικής αυτονομίας, τη συγκρότηση συλλογικής, παρά ατομικής, ταυτότητας και την πρακτική της από τη βάση αυτο-οργάνωσης (Stephen, 2005: 254, Nash et al., 1976). Ίσως για τους λόγους αυτούς, αν και το συνεταιριστικό πρότυπο δεν μπορεί να θεωρηθεί ως η «μαγική συνταγή» για το ξεπέρασμα των κρίσεων και τη ασφαλή πορεία προς την επιτυχία, παρ' όλα αυτά αποδεικνύεται ιδιαίτερα αποδοτικότερο στο

ξεπέραςμα μιας κρίσης (για παράδειγμα οικονομικών κρίσεων) και ανθεκτικότερο στην αντιμετώπιση των όποιων επιπτώσεών της (Birchall & Ketilson, 2009).

5.3 Ισοτιμία, αλληλεγγύη, προσδοκίες

Όλοι οι πληροφορητές μου δείχνουν να κατανοούν πλήρως και να ενστερνίζονται την άποψη ότι βιώνουν κάτι πρωτόγνωρο, μοναδικό, και παράλληλα ένα δύσκολα υλοποιήσιμο εγχείρημα. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι απ' όλους τονίζεται η μοναδικότητα του συνεταιριστικού εγχειρήματος της ΕφΣυν στο χώρο του ελληνικού Τύπου και η συναίσθηση ότι πρόκειται για εγχείρημα που πολύ δύσκολα θα επαναληφθεί στην Ελλάδα. Ακριβώς αυτή η απουσία παρόμοιου εγχειρήματος στο παρελθόν και η έλλειψη σχετικής εμπειρίας καθιστά τη δημιουργία της ΕφΣυν ένα υβριδικό πείραμα που κανείς δεν πίστευε (ούτε από τα άλλα ΜΜΕ στην αρχή, ούτε από τους ίδιους που έστησαν την ΕφΣυν) πως θα πετύχει και θα συνεχίσει να υπάρχει ήδη εννέα χρόνια τώρα, κατέχοντας μία υψηλή θέση και ως προς την ποιότητα και ως προς τις πωλήσεις (δεδομένων πάντα των συνθηκών). Την έλλειψη πρότερης γνώσης και εμπειρίας, και τη συνεχή αναζήτηση των τρόπων βελτίωσης επισημάνει ο Γιάννης:

«δεν υπήρχε ή υπάρχει κάποιος αρχικός μπούσουλας που θα ακολουθούσαμε. Όλα έγιναν μέσα από σύνθεση –και τα καλά και τα κακά. Και δεν ξέρουμε ακόμη πώς να κάνουμε ακριβώς αυτό που θέλουμε. Το ψάχνουμε όλοι μαζί».

Είναι σαφές ότι η ΕφΣυν δεν αποτελεί έναν οποιοδήποτε συνεταιρισμό που μπορεί να ταξινομηθεί στα είδη που κυριαρχούσαν στον ελλαδικό κατά τον 20^ο αιώνα (αγροτικό, βιοτεχνικό κ.α.). Το γεγονός ότι είναι συνεταιρισμός στο χώρο του Τύπου δημιουργεί ιδιαίτερες συνθήκες και του προσδίδει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (πολιτικά, οργανωτικά, αξιοπιστίας κ.α.), τα οποία δεν του επιτρέπουν να μπει σε σύγκριση με συνεταιρισμούς άλλων χώρων. Μερικά από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του είναι η έλλειψη εμπειρίας αλλά και του ανάλογου συνεταιριστικού πνεύματος εκ μέρους των συνεταιριστών που δημιούργησαν την ΕφΣυν, η απουσία από αρχής οργανογράμματος και μάνατζερ, όπως και η σύστασή της από ανθρώπους με

χρόνια προϋπηρεσία στο χώρο των ΜΜΕ και μιας κάποιας ηλικίας. Τα στοιχεία αυτά αποτελούν κύρια αίτια των προβλημάτων που αντιμετωπίζει και είναι δύσκολο ν' αλλάξουν, καθώς αυτό απαιτεί αλλαγές πεποιθήσεων, τρόπου σκέψης και οπτικής κατά τον τρόπο που απαιτεί ένα νέο εγχείρημα και μάλιστα συνεταιριστικό. Το τελευταίο, το οποίο αποτελεί κύριο χαρακτηριστικό της ΕφΣυν προϋποθέτει και απαιτεί την ύπαρξη ώριμης συνεταιριστικής συνείδησης από όλους τους συνεταιριστές, κάτι το οποίο δεν είναι δεδομένο. Όπως επισημαίνει η Μαρία, η επίλυση των προβλημάτων μέσω συλλογικών διαδικασιών μπορεί να καθυστερήσει την λήψη των απαιτούμενων αποφάσεων:

«Τα ζητήματα πάντοτε τίθενται συλλογικά μέσα από συλλογικές διαδικασίες αυτό είναι το πρώτο. Συνήθως ξεπερνιούνται με αυτό τον τρόπο, ωστόσο επειδή ένας συνεταιρισμός είναι μια δομή μικροκοινωνίας ακριβώς γιατί έχει συλλογικές διαδικασίες και δεν είναι κάποιος εντολέας, που δίνει μια εντολή και κάποιος την κάνει πράξη, που αυτό είναι μια σκληρή δομή σχεδόν εργοστασιακή που ισχύει σε άλλες εφημερίδες. Επειδή σε εμάς δεν ισχύει αυτό το πράγμα σημαίνει ότι τα προβλήματα μπορεί να μην λυθούν. Μπορεί να μην συμφωνήσουμε ή μπορεί να αργήσουν να λυθούν και κάποια από αυτά παραμένουν έως σήμερα, ακριβώς γιατί έχει αργήσει η επίλυσή τους».

Επιπρόσθετα, όπως επισημαίνει ο Κώστας, οι συλλογικές διαδικασίες έχουν κόστος και ευνοούν τη δημιουργία υπο-ομάδων (κλίκες) που δε προάγουν το συνεταιριστικό πνεύμα και δημιουργούν καθυστερήσεις στην όποια λήψη αποφάσεων, με αποτέλεσμα

«το χάσιμο χρόνου (κοινωνικού, πολιτικού και οικονομικού) μπορεί να στοιχίζει σε πολλαπλά επίπεδα».

Ωστόσο, ένα συνεταιριστικό εγχείρημα προσφέρει άλλες ποιότητες, όπως η *αλληλεγγύη*, η *ανθρωπιά*, η *ομαδικότητα*, η *κοινωνικότητα*, η *ηθική* (ως προς τη συμπεριφορά και ως προς την οικονομία) και η *συναδελφικότητα*, στοιχεία τα οποία υπερισχύουν των όποιων αρνητικών, σύμφωνα με τους περισσότερους πληροφορητές μου. Με τον καλύτερο τρόπο το εξέφρασε ο Ηλίας:

«Στα συμβατικά ΜΜΕ, υπάρχει ζήτημα συναδελφικότητας, όπως ο έντονος ανταγωνισμός. Αυτό δεν είναι εκ προοιμίου κακό, καθώς μπορεί να οδηγήσει σε ρεπορτάζ κ.λπ. Αλλά όταν είχαμε μαζικές απολύσεις ή αντεργατική συμπεριφορά, πολλοί συνάδελφοι δεν αντέδρασαν και απλά κοιτούσαν τα πληκτρολόγιά τους, στρεφόμενοι ακόμη και εναντίον των εκπροσώπων στην ΕΣΗΕΑ που οι ίδιοι είχαν επιλέξει. Στην ΕφΣυν δε συμβαίνει αυτό»/

Στις προαναφερθείσες ποιότητες θα πρέπει να προστεθεί και αυτή της *ισοτιμίας*, έννοια στην οποία όλοι οι πληροφορητές μου δίνουν ιδιαίτερη έμφαση. Η αίσθηση ισοτιμίας είναι ένα από τα πλέον θετικά στοιχεία που οι πληροφορητές μου πιστώνουν στην ΕφΣυν, επισημαίνοντας ότι αυτό είναι απόρροια του συνεταιριστικού της χαρακτήρα. Όπως εμφατικά τονίζει η Μαρία:

«Η φωνή μου θα ακουστεί το ίδιο με κάθε άλλου».

Συμπληρωματικά, η Όλγα φωτίζει μια άλλη πλευρά της έννοιας αυτής αναφερόμενη στις σχέσεις μεταξύ των διαφόρων κατηγοριών εργαζομένων, όπως για παράδειγμα ανάμεσα στους δημοσιογραφικούς συντάκτες και τους διορθωτές των κειμένων, αντλώντας παραστάσεις από προηγούμενη απασχόλησή της σε εφημερίδα μεγάλου εκδοτικού συγκροτήματος:

«Στην “Ελευθεροτυπία” ήμασταν σαν τον Τιτανικό: πρώτη θέση, δεύτερη, κατάστρωμα. Σε μας τους διορθωτές μιλούσαν οι συντάκτες πολύ άσχημα. Τώρα, με τους ίδιους ανθρώπους είμαστε φίλοι. Η οικονομική κρίση έκανε τον πρώτο όροφο της «Ελευθεροτυπίας» (παραγωγή) να συναντηθεί με τον τρίτο. Και στην ΕφΣυν δεν υπάρχει καμία εργασιακή/ταξική διαφοροποίηση. Δεν μιλάει κανείς με υφάκι γιατί δεν τον παίρνει. Όλοι βράζουμε στο ίδιο καζάνι» (Όλγα).

Ένα τελευταίο στοιχείο είναι η αξιολόγηση τού κατά πόσο το συνεταιριστικό εγχείρημα της ΕφΣυν ανταποκρίνεται στις προσδοκίες των συνεταιριστών, εννέα χρόνια μετά τη δημιουργία του. Χωρίς να λείπουν οι απογοητεύσεις και τα αρνητικά φαινόμενα που πηγάζουν από τις καθημερινές τριβές και δυσκολίες, όλοι ανεξαιρέτως οι πληροφορητές μου, συμφώνησαν ότι όχι μόνο δε μετάνιωσαν που εργάζονται εδώ, αλλά και πως δεν θα έφευγαν ακόμη κι αν τους γινόταν άλλη πρόταση. Κυρίως για το κλίμα ελευθερίας και αλληλεγγύης που επικρατεί αλλά

και για να «μην αφήσουν το καράβι» μόνο του (δηλαδή τους άλλους συναδέλφους). Το μέγιστο κίνητρο της ελευθερίας και της έλλειψης λογοκρισίας τονίζει ο Πάτροκλος:

«στο τέλος καταλήγεις στο ότι κάλιο να γράφω χωρίς λογοκρισία και χωρίς κάποια καθοδηγητική γραμμή, παρά να δουλεύω σαν σκλάβος (γιατί και πάλι μπορεί να δουλεύεις σαν σκλάβος), αλλά τουλάχιστον δεν έχεις πάνω από το κεφάλι σου κάποιον που να σου λέει τι θα γράψεις».

Τη διάθεση και την ελπίδα της περαιτέρω βελτίωσης της ΕφΣυν τονίζει ο Γιάννης

«θα μπορούσα να, [να μεταπηδήσω σε άλλο Μέσο], αναλόγως το Μέσο. Δηλαδή αν ήταν ένα παραδοσιακό Μέσο, το οποίο να έδινε αυτές τις ελευθερίες και καλύτερα λεφτά με τα χίλια. Αλλά θα ήθελα να γίνει το δικό μας Μέσο, αυτό το Μέσο».

Η πιο ευσύνοπτη, εύστοχη, όσο και λακωνική, αξιολόγηση είναι αυτή του Ηλία:

«με όλες τις παθογένειες, η ΕφΣυν είναι ό,τι καλύτερο μου έχει συμβεί!».

Στο παρόν Κεφάλαιο παρουσιάστηκαν συνοπτικά έννοιες σχετικές με την ηθική και αλληλέγγυα οικονομία και ο τρόπος που αυτές συνδέονται με την ανάπτυξη συνεταιρισμών εν γένει, όσο και ειδικότερα με την ανάπτυξη συνεταιριστικών εγχειρημάτων στο χώρο του Τύπου, Στη συνέχεια εξετάστηκε το υλικό των συνεντεύξεων σε σχέση με τις έννοιες αυτές και της αίσθησης ισοτιμίας, των αισθημάτων αλληλεγγύης, αλλά και των προσδοκιών που δημιουργούνται στο εγχείρημα της ΕφΣυν. Από το υλικό των συνεντεύξεων προκύπτει ότι τα αισθήματα αυτά είναι αρκετά ισχυρά ώστε να υπερκαλύψουν τις όποιες τριβές, τις δυσκολίες και την περιρρέουσα επισφάλεια και να δημιουργούν θετικές προσδοκίες για το μέλλον.

Όπως έχει τονισθεί (Dalakoglou et al., 2018), η εθνογραφική καταγραφή των κοινωνικών μετασχηματισμών που συντελούνται στην Ελλάδα δεν παρέχει από μόνη της έναν αναλυτικό λόγο. Για να αναπτύξουμε έναν τέτοιο αναλυτικό λόγο, πρέπει να ξεπεραστούν κάποια θεωρητικά και μεθοδολογικά εμπόδια. Ένα από αυτά σχετίζεται με την τάση των περισσότερων

εθνογράφων να επικεντρώνονται σε εκείνους που υποφέρουν και αντιστέκονται στο πλαίσιο της κρίσης. Μια τέτοια προσέγγιση παραμελεί τις εμπειρίες εκείνων που εκμεταλλεύονται την κρίση. Επιπρόσθετα, μέσα από την κατάσταση κρίσης αναδύεται μια κυβέρνηση που στοχεύει στο να καταστήσει διαφορετικές κοινωνικά υποκείμενα αόρατα, ευάλωτα, ικανά και στερημένα από κάθε αίσθηση υλικής ή ηθικής ασφάλειας, δημιουργώντας ένας συνολικός νεοφιλελεύθερος λόγος που παράγει διαφορετικούς αναλώσιμους άλλους. Αυτή η τακτική όμως, ταυτόχρονα παράγει και ενεργά υποκείμενα τα οποία ασκούν συνεχή κροτική στην αποκαλούμενη πειθαρχημένη κανονικότητα και αναπτύσσουν συλλογικότητες και μεθόδους αντίστασης (Dalakoglou et al., 2018: 1-3). Μια τέτοια συλλογικότητα και μέθοδος αντίστασης θεωρώ ότι είναι το συνεταιριστικό εγχείρημα της ΕφΣυν. Η κρίση είναι μια στιγμή που δημιουργεί και αποκαλύπτει. Η ίδια η έννοια της κρίσης πρέπει να γίνει κατανοητή με την αρχαία ελληνική σημασία της: τόσο ως ένα ασταθές πλαίσιο όσο και ως μια διαδικασία που απεικονίζει εκτιμήσεις σχετικά με το ίδιο το πλαίσιο. Ως αποτέλεσμα, οι εθνογραφικές μελέτες της ελληνικής κρίσης ενδεχομένως παράγει ενθαρρυντικά μηνύματα που αναφέρονται σε άλλους ανθρώπους και άλλα μέρη (Dalakoglou et al., 2018: 11)

Επίλογος

Στην παρούσα διπλωματική εργασία επιχειρήθηκε να παρουσιαστεί και να αποτιμηθεί το συνεταιριστικό εγχείρημα στο χώρο του Τύπου το οποίο αφορά στην πανελλήνιας κυκλοφορίας, καθημερινή, πολιτική εφημερίδα «Η Εφημερίδα των Συντακτών» (ΕφΣυν). Δεδομένου ότι το εγχείρημα αυτό αποτελεί γεγονός μοναδικό στο χώρο του ελληνικού Τύπου, κρίθηκε σκόπιμο να προηγηθεί μια σύντομη ανασκόπηση των επιχειρηματικών μοντέλων του ελληνικού Τύπου και να αναδειχθούν οι στενές σχέσεις συγκεκριμένων εκδοτικών συγκροτημάτων με την κεντρική εξουσία. Παράλληλα, κρίθηκε απαραίτητη η παρουσίαση του φαινομένου της κυκλοφοριακής πορείας των εφημερίδων κατά τις τελευταίες δεκαετίες, ώστε να επισημανθεί η έντονη κυκλοφοριακή πτώση που παρατηρείται από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, φαινόμενο που έχει πλέον μόνιμα χαρακτηριστικά και οπωσδήποτε συνδέεται με την απότομη διεύρυνση του ραδιοτηλεοπτικού τοπίου στη χώρα μας με την ίδρυση ιδιωτικών συμφερόντων ραδιοφωνικών και τηλεοπτικών σταθμών. Ένας τρίτος άξονας που αναπτύχθηκε ήταν αυτός που σχετίζεται με τις δραματικές αλλαγές που εμφανίστηκαν σε οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο στη χώρα μας λόγω της εκδήλωσης της οικονομικής κρίσης κατά το έτος 2008 και εξής.

Καθώς η ΕφΣυν αποτελεί γέννημα αυτών των έντονων και δραματικών εξελίξεων, οι οποίες είχαν ως δευτερογενές αποτέλεσμα την περαιτέρω κυκλοφοριακή συρρίκνωση των εφημερίδων, αλλά παράλληλα επέτρεψαν την ανάπτυξη μορφών αλληλέγγυας οικονομίας και με δεδομένο ότι η ΕφΣυν αποτελεί ένα αμιγώς «από τα κάτω» συνεταιριστικό εγχείρημα, κρίθηκε αναγκαία να παρουσιαστούν εν συντομία οι έννοιες αυτές και να συσχετισθούν με τις έννοιες της κρίσης, της λιτότητας, της εργασιακής επισφάλειας και της επιβίωσης. Το υφιστάμενο πραγματολογικό και εννοιολογικό πλαίσιο ολοκληρώθηκε με την παρουσίαση των κυρίαρχων και των βασικών εναλλακτικών επιχειρηματικών προτύπων στο χώρο του Τύπου παγκοσμίως, αλλά και ειδικότερα σε ότι αφορά τον ελλαδικό χώρο.

Ως βασικό ερευνητικό ερώτημα της παρούσας διπλωματικής εργασίας τέθηκε κατά πρώτον η διερεύνηση των βασικών κινήτρων και προσδοκιών των συνεταιριστών της ΕφΣυν προκειμένου να συμμετέχουν σε αυτό το πρωτόγνωρο συνεταιριστικό εγχείρημα. Ακολούθως, τέθηκαν και διερευνήθηκαν μια σειρά από ερωτήματα που σχετίζονται με τη σημασία του συνεταιριστικού

εγχειρήματος καθαυτού, την αίσθηση πολιτικής ανεξαρτησίας της εφημερίδας και της ελευθερίας έκφρασης των συνεταιριστών – συντακτών, τις συνδικαλιστικές διεκδικήσεις, την καλλιέργεια και ωρίμανση συνεταιριστικού πνεύματος, την ισοτιμία, την αλληλεγγύη, τις δυσλειτουργίες ενός χαλαρά ιεραρχημένου επιχειρηματικού σχήματος και τέλος, την αγωνία της οικονομικής επιβίωσης και της ευόδωσης των προσδοκιών τους. Από τον τρόπο που εντάχθηκε το εγχείρημα της ΕφΣυν στο χώρο του ελληνικού έντυπου Τύπου και τις απαντήσεις των πληροφορητών μου προκύπτουν αξιόλογα συμπεράσματα, τα οποία μπορούν να εξειδικευθούν και να κωδικοποιηθούν ως ακολούθως:

Αναφορικά με την κατανόηση της σημασίας, της σπουδαιότητας, του πρωτόγνωρου χαρακτήρα και της μοναδικότητας του εγχειρήματος, οι συνεταιριστές – εργαζόμενοι κατανοούν ότι πρόκειται για κάτι που όχι μόνο δεν έχει προηγούμενο στον ελλαδικό χώρο, αλλά θεωρούν ότι δύσκολα μπορεί να επιχειρηθεί εκ νέου. Επιπρόσθετα, ότι πρόκειται για εγχείρημα το οποίο δεν μπορεί να συγκριθεί με άλλα συνεταιριστικά εγχειρήματα άλλων επαγγελματικών, παραγωγικών χώρων τα οποία παράγουν και διανέμουν κάποιο καταναλωτικό, υλικό αγαθό. Ως προς τη σπουδαιότητα του εγχειρήματος επισημαίνονται και άλλες πτυχές, οι οποίες θα αναπτυχθούν παρακάτω. Ωστόσο, η πρωτεύουσα και πλέον βαρύνουσα από αυτές σχετίζεται με τον καίριο ρόλο του αδέσμευτου, ανεξάρτητου, ελεύθερου και αλογόκριτου Τύπου, ιδίως δε στην έντυπη μορφή του, και της χειραγώγητης, ερευνητικής δημοσιογραφίας για την ποιότητα της Δημοκρατίας. Γενεσιουργός αιτία του Τύπου είναι η δημοσίευση και μέσω αυτής ο δημόσιος έλεγχος, η έγκυρη πληροφόρηση και η πλουραλιστική ενημέρωση των πολιτών με παράλληλη άσκηση ελέγχου των εξουσιαστικών δομών. Η ενεργός, συνειδητή και απρόσκοπτη υπηρετήση των στόχων αυτών εκ μέρους των δημοσιογράφων αποτελεί αναγκαία και απαραίτητη συνθήκη για τη διαμόρφωση ενεργών πολιτών και τη σφυρηλάτηση, εμπέδωση και κατοχύρωση του δημοκρατικού πνεύματος.

Οι πληροφορητές έχουν επίσης πλήρη επίγνωση της βαρύτητας που συνεπάγεται η εξασφάλιση της πολιτικής, οικονομικής και λειτουργικής ανεξαρτησίας της ΕφΣυν, της ανυπαρξίας αλλότριων δεσμών με την κεντρική εξουσία και τα όποια οικονομικά συμφέροντα. Αυτή η αίσθηση είναι κάτι ανεκτίμητο για τους συντάκτες και αποτελεί ένα από τα βασικά κίνητρα

ένταξής τους στο εγχείρημα, ιδίως για όσους από αυτούς έχουν στο παρελθόν εργασθεί σε μεγάλα εκδοτικά συγκροτήματα και γνωρίζουν από πρώτο χέρι τις υφιστάμενες σχέσεις αμοιβαίας εξάρτησης κεντρικής εξουσίας και εκδοτικών συγκροτημάτων και τις δυσκολίες παρέκκλισης του συντάκτη από την εκ των άνωθεν επιβαλλόμενη κεντρική γραμμή στα Μέσα των μεγάλων συγκροτημάτων.

Η αίσθηση ανεξαρτησίας αντανακλάται και στο αίσθημα ελευθερίας έκφρασης των συντακτών, κάτι που ωστόσο, όπως επισημαίνεται, χρειάζεται ειδικό χειρισμό, ώστε να αποφευχθούν φαινόμενα εξυπηρέτησης της προσωπικής ατζέντας από κάποιους συντάκτες σε βάρος της δημοσιογραφικής δεοντολογίας ή των συναδέλφων τους. Ως δικλίδες ασφαλείας προς την διασφάλιση και τη διατήρηση της πολιτικής ανεξαρτησίας και της ελευθερίας των συντακτών με παράλληλη αποφυγή φαινομένων προσωπικής αυθαιρεσίας και ασυδοσίας έχουν υλοποιηθεί συλλογικοί μηχανισμοί με καθημερινή συμμετοχή όλων των αρχισυντακτών για τη λήψη αποφάσεων που αφορούν στη χάραξη της κεντρικής στάσης της εφημερίδας απέναντι στα γεγονότα της επικαιρότητας, τη σύνταξη του καθημερινού κύριου άρθρου που εκφράζει την εφημερίδα ως συλλογικότητα και τη διαμόρφωση του πρωτοσέλιδου της εφημερίδας. Οι μηχανισμοί αυτοί και η καθημερινή τους ενεργοποίηση, παρ' όλες τις επιμέρους ενστάσεις και διαφοροποιήσεις που μπορεί να εγερθούν και παρόλο το χρόνο που απαιτούν, ασφαλώς και βοηθούν στην καλλιέργεια συλλογικού πνεύματος και συνεταιριστικού κλίματος.

Η καθημερινή τριβή και η αντιμετώπιση επιμέρους προβλημάτων τα οποία προκύπτουν σε συνεχή βάση ασφαλώς και δημιουργούν αντιθέσεις και αντιπαραθέσεις, ωστόσο αναδεικνύουν και ένα επιπλέον βασικό χαρακτηριστικό, το οποίο σχετίζεται με τον συνεταιριστικό χαρακτήρα του εγχειρήματος, αυτό της ισοτιμίας. Είναι μια ποιότητα που τονίζεται από όλους τους συνεντευξιαζόμενους ως κάτι το ανεκτίμητο, καθώς δεν υφίσταται ούτε κατά διάνοια στα εκδοτικά εγχειρήματα των μεγάλων συγκροτημάτων. Αυτό το ποιοτικό χαρακτηριστικό σμιλεύει το αίσθημα αλληλεγγύης μεταξύ των συνεταιριστών, καθώς εμπεδώνεται η άποψη ότι «όλοι ταξιδεύουν στην ίσια βάρκα» και σε ένα μεγάλο βαθμό οι τύχες και το πεπρωμένο τους είναι ενωμένα.

Από την άλλη πλευρά όλοι οι συνεταιριστές επισημαίνουν την έλλειψη πρότερης συνεταιριστικής εμπειρίας και τις δυσκολίες και δυσλειτουργίες που δημιουργούνται λόγω της έλλειψης σχετικής εμπειρίας και ενός ξεκάθολου επιχειρηματικού σχεδίου. Βαδίζοντας σε περίπου αχαρτογράφητα ύδατα και χωρίς εμπειρία, καλούνται πολλές φορές να αυτοσχεδιάσουν στην αντιμετώπιση επιτακτικών προβλημάτων. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με οικονομικά ζητήματα που προκύπτουν από την συνεχή μείωση της κυκλοφορίας των έντυπων Μέσων και ειδικότερα των εφημερίδων, κάτι που έχει συμπαρασύρει και την κυκλοφοριακή εξέλιξη της ΕφΣυν, μια κατάσταση που επιδεινώθηκε κατά τα τελευταία δύο έτη λόγω της εφαρμογής των περιοριστικών μέτρων για την αντιμετώπιση της πανδημίας COVID-19, ασφαλώς και δημιουργούν βασίμα ερωτήματα για την οικονομική βιωσιμότητα του εγχειρήματος. Ωστόσο, όλοι οι συνεντευξιαζόμενοι εκφράζουν την άποψη ότι παρ' όλα τα υφιστάμενα προβλήματα, την κυκλοφοριακή συρρίκνωση και την οικονομική στενότητα, η γενική αίσθηση είναι ότι συμμετέχουν σε κάτι πρωτόγνωρο όσο και αξιόλογο, σε κάτι από το οποίο δεν θα έφευγαν ακόμα κι αν τους γίνονταν άλλη πρόταση και τέλος ότι είναι κάτι από τα καλύτερα που τους έχουν συμβεί.

Τα αποτελέσματα της παρούσας εργασίας έρχονται να επιβεβαιώσουν και να επεκτείνουν ανάλογες διαπιστώσεις που είχαν επισημανθεί κατά την λεπτομερέστερη ανάλυση του επιχειρηματικού μοντέλου της ΕφΣυν (Παπαδοπούλου 2017: 222-254). Σύμφωνα με την ανάλυση αυτή, η ΕφΣυν, πολύ γρήγορα, ήδη από τον τρίτο χρόνο κυκλοφορίας της (2015) κατάφερε όχι μόνο να εμπεδωθεί στη συνείδηση του αναγνωστικού κοινού ως μια ανεξάρτητη, πολιτική εφημερίδα της οποίας το βασικό πρόταγμα αποτελεί η υπηρετήση του δημοσιογραφικού λειτουργήματος και η έμπρακτη εφαρμογή των μεθοδολογικών και δεοντολογικών δημοσιογραφικών κανόνων, αλλά παράλληλα να είναι ένα συνεταιριστικό εγχείρημα οικονομικά βιώσιμο. Η ισοτιμία των συνεταιριστών και η ισότητα των αμοιβών, η από κοινού κάλυψη των οικονομικών ζημιών όταν και όποτε αυτές προκύπτουν, οι αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων δημιουργούν και εμπεδώνουν ένα υψηλότερης στάθμης εργασιακό περιβάλλον, το οποίο μπορεί να λειτουργήσει ως εχέγγυο υψηλότερης απόδοσης. Από την άλλη πλευρά όμως, ο συνεταιρισμός ως τέτοιος δεν παύει να αποτελεί ένα ετερόκλητο μείγμα το οποίο απαρτίζεται από μέλη που δεν μοιράζονται

απαραίτητα τις ίδιες αξίες, ούτε ενστερνίζονται στον ίδιο βαθμό το συνεταιριστικό πνεύμα, ενώ για κάποιους από αυτούς ίσως η ΕφΣυν αποτελεί ένα αναγκαστικό καταφύγιο ώστε να προστατευθούν από την απειλή της χρόνιας ανεργίας. Επιπρόσθετα, τα στενά οικονομικά περιθώρια δεν έχουν επιτρέψει στην ΕφΣυν, ένα συνεταιριστικό εγχείρημα προερχόμενο «από τα κάτω», να υλοποιήσει μια σειρά παρεμβάσεων κοινωνικού περιεχομένου και χαρακτήρα, οι οποίες θα επέτρεπαν τη στενότερη σύνδεσή της με την ευρύτερη κοινωνία των πολιτών και τη μείωση της απόστασης με το κοινό στο οποίο απευθύνεται, αλλά και το οποίο οφείλει να προσπαθήσει να διευρύνει ώστε να διασφαλίσει την απαιτούμενη οικονομική ευρωστία και σταθερότητα, ώστε να διασφαλίζεται η επισφαλής σήμερα οικονομική της βιωσιμότητα.

Επιπρόσθετα τα αποτελέσματα της παρούσας μελέτης φαίνεται ότι επικυρώνουν ευρήματα προηγούμενης μελέτης για τη δημιουργία συνεταιρισμών στο χώρο του Τύπου στην σύγχρονη εποχή (Siarera & Papadopoulou, 2016). Σε ότι αφορά τα κίνητρα δημιουργίας ενός συνεταιρισμού, αυτά εντοπίζονται στην κάλυψη αναγκών κοινωνικών, οικονομικών αλλά και δημιουργικών. Επιπρόσθετα επιβεβαιώνεται ότι οι συνεταιρισμοί λειτουργούν ως επίπεδες ιεραρχίες, όπου εκτιμάται περισσότερο και δίνεται υψηλότερη προτεραιότητα στην ανάπτυξη συνεργασιών αντί των ανταγωνισμών. Τέλος, οι συνεταιριστές δημοσιογράφοι θεωρούν ότι επαναπλαισιώνουν τη δημοσιογραφία ως μια κοινωνική διαδικασία οικοδόμησης και διατήρησης σχέσεων, συνδεόμενοι οργανικά με την κοινωνία. και ότι η επιτυχία του εγχειρήματος είναι πρώτα απ' όλα κοινωνική επιτυχία, με την παραγωγή κοινωνικού οφέλους, την εξυπηρέτηση των αναγκών που προκάλεσαν στον συνεταιρισμό και την ευόδωση των στόχων που τέθηκαν κατά τη δημιουργία του.

Ως κατακλείδα, αξίζει να επισημανθεί ότι η ανθρωπολογική διερεύνηση που επιχειρήθηκε στην παρούσα εργασία συγκλίνει στο συμπέρασμα ότι η ΕφΣυν, ως εν λειτουργία παράδειγμα συνεταιριστικού οργανισμού και επιχείρησης ηθικής και αλληλέγγυας οικονομίας, επιβεβαιώνει πολλές από τις επισημάνσεις της θεωρητικής διερεύνησης των εννοιών αυτών, συνδυάζοντας αποδοτικότητα και αλληλεγγύη, δημιουργώντας ποιοτικές και σταθερές θέσεις εργασίας, ενισχύοντας την κοινωνική και οικονομική συνοχή και δημιουργώντας κοινωνικό κεφάλαιο, παρά τα όποια ζητήματα προκύπτουν όπως σε κάθε μικροκοινωνία, πόσο μάλλον σε ένα

συνεταιριστικό εγχείρημα, για το οποίο δεν υπήρχε προηγούμενο παράδειγμα στο χώρο του Τύπου στην Ελλάδα.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αγγελίδου Α. (2006). Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και στρατηγικές επιβίωσης στα μετακομμουνιστικά Βαλκάνια: οι νέοι αγροτικοί συνεταιρισμοί στη Βουλγαρία. *δοκιμές* 14: 181-203.
- Αγγελίδου, Α. (2011). Κάνοντας επιτόπια έρευνα στους «γείτονες». Η πολιτική της εμπιστοσύνης στην εθνογραφία της μετασοσιαλιστικής Βουλγαρίας. Στο Μαδιανού-Γκέφου, Δ. (επ.), *Όψεις ανθρωπολογικής έρευνας*. Αθήνα: εκδόσεις Πατάκη, σσ. 315-341.
- Βουλέλης, Ν. (2021). «Η Εφημερίδα των Συντακτών ήρθε για να μείνει». Στο *9+ χρόνια για την Εφημερίδα των Συντακτών* 7-11-2021. Ανάκτηση από: https://www.efsyn.gr/eidikes-ekdoseis/318015_i-efimerida-ton-syntakton-irthe-gia-na-meinei
- Βώβου, Ι. (2010). Στοιχεία για μία μετα-ιστορία της ελληνικής τηλεόρασης. Το μέσο, η πολιτική και ο θεσμός. Στο Βώβου Ι. (επ.). *Ο κόσμος της τηλεόρασης. Θεωρητικές προσεγγίσεις, ανάλυση προγραμμάτων και ελληνική πραγματικότητα*. Αθήνα: εκδόσεις Ηρόδοτος, σσ. 93-140.
- Γεωργιάς, Δ. (2013). *Κοινωνική Οικονομία. Θεωρία, Εμπειρία και Προοπτικές*. Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.
- Δεμερτζής, Ν., Περεζούς, Κ. (2010). Ο Zygmunt Bauman και η Διφορούμενη Νεωτερικότητα. Στο Κονιόρδος, Σ.Μ. (επιμ.), *Κοινωνική Σκέψη και Νεωτερικότητα*, Αθήνα, Εκδόσεις Gutenberg, σσ. 347-369.
- Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (2013). Ψήφισμα σχετικά με τη συμβολή των συνεταιρισμών στην υπέρβαση της κρίσης. Ανάκτηση: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-7-2013-0222_EL.html#title1
- Καβουλάκος, Κ.Ι., Γριτζάς, Κ. (2015). Κινήματα και Εναλλακτικοί Χώροι στην Ελλάδα της Κρίσης: Μια νέα κοινωνία πολιτών. Στο Γεωργαράκης, Ν.Γ. και Δεμερτζής, Ν. (επ.), *Το Πολιτικό Πορτραίτο της Ελλάδας*. Αθήνα: ΕΚΚΕ/Gutenberg, σσ. 337-355.
- Κονιόρδος, Σ. (2010). Νεωτερικότητα και σύγχρονη κοινωνική σκέψη. Στο Κονιόρδος, Σ.Μ. (επιμ.), *Κοινωνική Σκέψη και Νεωτερικότητα*, Αθήνα: Gutenberg, σσ. 11-36.
- Κονιόρδος, Σ. (2014). Οικονομική κρίση και κοινωνική κρίση εμπιστοσύνης. Στο Ζαμπαρούκου, Σ. και Κούση, Μ. (επ.), *Κοινωνικές Όψεις της Κρίσης στην Ελλάδα*, Αθήνα: Πεδίο, σσ. 69-99.
- Κοντογεώργος, Α. (2015). Συνεταιριστική Οικονομία. Η ιστορική εξέλιξη των συνεταιρισμών. Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών. Ανάκτηση: <https://eclass.upatras.gr/courses/DEAPT147/>.

- Κοντογεώργος, Α. Σεργάκη, Π. (2016). *Αρχές διοίκησης αγροτικών συνεταιρισμών*. Αθήνα, εκδόσεις Κάλλιπος. Ανάκτηση από <http://hdl.handle.net/11419/3684>
- Λεάνδρος, Ν. (1992). *Μαζικά Έντυπα Επικοινωνίας στην Ελλάδα. Οικονομικές και Τεχνολογικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα: εκδόσεις Δελφίνι.
- Λεάνδρος, Ν. (2000). *Πολιτική Οικονομία των ΜΜΕ. Η Αναδιάρθρωση της Βιομηχανίας των Μέσων στην Εποχή της Πληροφοριακής Επανάστασης*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Λεάνδρος, Ν. (2005). *Το διαδίκτυο : Ανάπτυξη και αλλαγή*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Λεάνδρος, Ν., Παπαδοπούλου, Δ., Ψύλλα, Μ. (2011). Η κρίση στον Τύπο. Μία θεματική και γλωσσολογική ανάλυση. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 134, 237–255.
- Μπακουνάκης, Ν. (2014). *Δημοσιογράφος ή ρεπόρτερ*. Αθήνα: εκδόσεις Πόλις.
- Μπακουνάκης, Ν., Παπαθανασόπουλος, Σ., (2010). Οι αθηναϊκές εφημερίδες μετά το 1989: Οι αλλοιώσεις, οι αλλαγές, οι κρίσιμες προσαρμογές. *Ζητήματα Επικοινωνίας*, 10.
- Παπαδοπούλου, Λ.Γ. (2017). *Τύπος, κρίση και επιβίωση: Νέα κι εναλλακτικά επιχειρηματικά μοντέλα στο ελληνικό επικοινωνιακό περιβάλλον*. Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Επικοινωνίας Μέσων και Πολιτισμού.
- Ποταμιάνος, Ν. (2021). Εισαγωγή. Εκδοχές της ηθικής οικονομίας. Στο Ποταμιάνος, Ν. (επ.) *Εκδοχές της ηθικής οικονομίας: Ιστορικές και θεωρητικές μελέτες*. Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών/ΙΤΕ, Ρέθυμνο, σσ. 9-76.
- Ρήγου, Μ. (2014). *Από την ψηφιακή επανάσταση στην ψηφιακή επιτήρηση. Νέα μέσα, δημοσιότητα και πολιτική*. Αθήνα: Ι. Σιδέρη.
- Σημίτη, Μ. (2015). Κράτος και Εθελοντικές Οργανώσεις την Περίοδο της Οικονομικής Κρίσης. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 42, σσ. 36-61.
- Σιούντα, Β. (2014). *Η διαμόρφωση του πεδίου της διαδικτυακής δημοσιογραφίας στην Ελλάδα*. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη.
- Σμυρναίος, Ν. (2010). Οικονομική συγκέντρωση και θεσμικό πλαίσιο της ιδιωτικής τηλεόρασης. Στο Βώβου, Ι. (επ.): *Ο κόσμος της τηλεόρασης. Θεωρητικές προσεγγίσεις, ανάλυση προγραμμάτων και ελληνική πραγματικότητα*. Αθήνα: Ηρόδοτος, σσ. 93-140.
- Σωτηρόπουλος, Δ.Α. (2017). *Η Ελληνική Κοινωνία Πολιτών και η οικονομική κρίση*. Αθήνα: Ποταμός.

- Φερόνας, Α. (2008). Κοινωνικός Αποκλεισμός και Κοινωνικές Συγκρούσεις. Στο Κονιόρδος, Σ.Μ. (επ.), *Ανθολόγιο Όψεις της Σύγχρονης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής Κοινωνίας*. Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, σσ. 61-89.
- Χαιρετάκης, Μ. (2010). *ΜΜΕ, διαφήμιση και κατανάλωση. Η ελληνική περίπτωση, 1960-2000*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Ψύλλα, Μ. (2010). *Μεθοδολογία της ανάλυσης ενός γεγονότος από τον έντυπο λόγο*. Αθήνα: Τυπωθήτω- Γιώργος Δάρδανος.
- Ψυχογιός, Δ. (1992). *Το αβέβαιο μέλλον του αθηναϊκού Τύπου*. Αθήνα: Δίαυλος.
- Ψυχογιός, Δ. (2003). *Τα έντυπα μέσα επικοινωνίας*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Ξενόγλωσση

- Allison, A. (2013). *Precarious Japan*. Durham, N.C: Duke University Press.
- Allison, A (2016). Precarity: commentary by Anne Allison. Curated Collections, Cultural Anthropology website (available on-line: https://culanth.org/curated_collections/21-precariety/discussions/26-precariety-commentary-by-anne-allison)
- Alves de Matos, P. (2021). The Morality of Inequality: Charity Encounters and the Making of “Real Need” in Austerity Portugal. *Antropologia*, 8(3), 45-61.
- Arsenault, A. H., & Castells, M. (2008). The structure and dynamics of global multi-media business networks. *International Journal of Communication*, 2, 43.
- Atton, C. (2002). *Alternative media*. London: Sage.
- Azzellini, D. (2015). *An alternative labour history: worker control and workplace democracy*. London: Zed Books.
- Barassi, V. (2009). Digital vs. Material: The Everyday Construction of Mediated Political Action. Networking Knowledge: *Journal of the MeCCSA Postgraduate Network*, 1(2).
- Bauman, Z. (2002). *Η Μετανεωτερικότητα και τα δεινά της*. Μπαμπασάκης, Γ.Ι. (μτφρ.). Αθήνα: Ψυχογιός.
- Bauman, Z. (2009). *Ρευστοί Καιροί: Η ζωή στην εποχή της αβεβαιότητας*. Γεωργιάς, Κ. (μτφρ.). Αθήνα,: Μεταίχμιο.
- Bear, L. (2015). *Navigating austerity: currents of debt along a South Asian river*. Stanford, CA: Stanford University Press.

- Bibby, A. (2013). Stop the press ... and make way for the co-op media. Lonon, UK: The Guardian. Ανάκτηση από: <https://www.theguardian.com/social-enterprise-network/2013/sep/25/co-op-local-newspapers-journalism>
- Birchall, J., & Ketilson, L. H. (2009). Resilience of the cooperative business model in times of crisis. International Labour Organisation. Ανάκτηση από: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/---emp_ent/documents/publication/wcms_108416.pdf
- Bittner, A.K. (2011). *Managing Change. Innovation and Trade Unionism in the News Industry*. Report for the International Federation of Journalists. Ανάκτηση από https://www.ifj.org/fileadmin/images/EFJ/EFJ_documents/Reports/Managing_Change_Draft_2.pdf
- Boyle, D. (2012). Good news. A co-operative solution to the media crisis. Cooperatives UK. Ανάκτηση από: https://www.uk.coop/sites/default/files/uploads/attachments/good_news_-_fresh_ideas_2.pdf
- Breman, J. (2011). A bogus concept? *New Left Review* 84, 130-8.
- Bromley, M. (1996). How multiskilling will change the journalist's craft. *Press Gazette*, 22, 16.
- Bruns, A. (2006). Towards Prodsusage: Futures for User-Led Content Production. In: Sudweeks, F., Hrachovec, H., Ess, C., (eds.). *Proceedings Cultural Attitudes towards Communication and Technology*. Tartu, Estonia.
- Cabot, H. (2015) "The Banality of Solidarity," Occasional Papers 7, *Journal of Modern Greek Studies website*, November, 2015.
- Cabot, H. (2016) 'Contagious' solidarity: reconfiguring care and citizenship in Greece's social clinics. *Social Anthropology* 24(2) 152–166. oi:10.1111/1469-8676.12297
- Carlson, M. (2011). Where once stood titans: Second-order paradigm repair and the vanishing US newspaper. *Journalism*, 13(3), 267 –268.
- Chatzidakis, A. (2018) Consumption in and of crisis-hit Athens. Στο Dalakoglou D. & Agelopoulos, G. (eds.) *Critical times in Greece. Anthropological engagements of the crisis*. Rutledge: London and New York, pp. 148-159.
- Couldry, N., & Curran, J. (2003). *Contesting media power: Alternative media in a networked world*. Lanham, MD: Rowman & Littlefiel.
- Curl, J. (2009). *For all the people: uncovering the hidden history of cooperation, cooperative movements, and communalism in America*. Oakland: PM Press.

- Currah, A. (2009). *Navigating the crisis in local and regional news: A critical review of solutions*. University of Oxford, Reuters Institute for the Study of Journalism.
- Dalakoglou, D. Agelopoulos, G., Poulimenakos, G. (2018). Introduction. De te fabula narratur? Ethnography of and during the Greek crisis. Στο Dalakoglou D. & Agelopoulos, G. (eds.) *Critical times in Greece. Anthropological engagements of the crisis*. London and New York, Routledge, pp. 1-12.
- Downing, J. (2001). Radical media projects and the crisis of public media. *Networking Knowledge for Information Societies*, 6 (8), 320-327.
- Durrenberger, P. (2018). A role for anthropologists in local food movements. *Anthropology Now* 10(1), 1-12.
- Fairbairn, B., Bold, J., Fulton, M., Hammond Ketilson, L., Ish, D. (1991). *Co-operatives and Community Development: Economics in Social Perspective*. Saskatoon, Canada: Centre for the Study of Cooperatives, University of Saskatchewan.
- Fournier, M. (2006). *Marcel Mauss: a biography*. Princeton: University Press.
- Fuchs, C. (2010). Alternative media as critical media. *European Journal of Social Theory*, 13(2), 173-192.
- Geertz, C. (1968). Thinking as a moral act: ethical implications of anthropological fieldwork in the new states. *Antioch Review* 28, 139-58.
- Gibson-Graham, J.K. (2013). *Take back the economy*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Gill, L., Kasmir, S. (2008). Forum: Solidarity. *Dialectical Anthropology* 32, 175.
- Hann, C. (2010). Moral Economy. Στο Hart, K., Laville J.L., Cattani, A.D. (eds.), *The human economy. A citizen's guide*. Cambridge UK: Polity Press.
- Hann, C. (2018) Moral(ity and) Economy. Work, Workfare, and Fairness in Provincial Hungary. *European Journal of Sociology*, 59(2), pp. 225–254.
- Harcup, T. (2005). “I’m doing this to change the world”: Journalism in alternative and mainstream media. *Journalism Studies*, 6(3), 361–374.
- Hart, K. (2007). Marcel Mauss: in pursuit of the whole, a review essay. *Comparative Studies in Society and History* 49(2), 1-13.
- Hart, K. (2008). *The Human Economy*.

Ανάκτηση από: <http://www.theasa.org/publications/asaonline.htm>

- Hart, K. (2014). Marcel Mauss's economic vision, 1920–1925: anthropology, politics, journalism. *Journal of Classical Sociology* 14(1), 34-44.
- Harvey, D. (2012). *Rebel cities: from the right to the city to the urban revolution*. London: Verso.
- Hendry, J. (2011). Οι κόσμοι που μοιραζόμαστε. Εισαγωγή στην Πολιτισμική και Κοινωνική Ανθρωπολογία. Αθήνα: Κριτική.
- Herzfeld, M. (1992). *The social production of indifference: exploring the symbolic roots of Western bureaucracy*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Hoag, A., & Seo, S. (2005). *Media entrepreneurship: Definition, theory and context*. San Francisco: NCTA Academic Seminar.
- Holmström, M. (1989). *Industrial democracy in Italy: workers co-ops and the self-management debate*. London: Gower Publishing Company.
- Ingram, P., Simons, Y. (2000). State formation, ideological competition, and the ecology of Israeli workers' cooperatives, 1920–1992. *Administrative Science Quarterly* 45, 25-53.
- Jarvis, J. (2009). *The future of journalism is entrepreneurial*. Ανάκτηση από <http://buzzmachine.com/2009/11/01/the-future-of-journalism-is-entrepreneurial/>
- Joyce, M. (2007). *The citizen journalism web site 'OhmyNews' and the 2002 South Korean presidential election*. Berkman Center Research Publication.
- Kasmir, S. (1996). *The myth of Mondragón: cooperatives, politics, and working-class life in a Basque town*. Albany: State University of New York Press.
- Kasmir, S. (2002). “More Basque than you!”: class, youth, and identity in an industrial Basque town. *Identities: Global Studies in Culture and Power* 9(1), 39-68.
- Kasmir, S. (2014). The Saturn plant and the long dispossession of U.S. autoworkers. In: Kasmir, S., Carbonella, A, (eds.), *Blood and fire: toward a global anthropology of labor*. New York: Berghahn Press, pp. 203-50.
- Kidd, D. (1999). The value of alternative media. *Peace Review*, 11(1), 113-119.
- Kingsley, P. (2012). The German newspaper saved by its readers. London, UK: The Guardian. Ανάκτηση από: <https://www.theguardian.com/media/2012/oct/01/german-newspaper-saved-readers>

- Klinenberg, E. (2005). Convergence: news production in a digital age. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 597(1), 48-64.
- Knight, D. (2015). History, time and economic crisis in Central Greece. London: Palgrave Macmillan.
- Knight, D. M. & Stewart, C. (2016). Ethnographies of austerity: temporality, crisis and affect in Southern Europe, *History and Anthropology* 27: 1–18.
- Laville, J-L (2010). The solidarity economy: an international movement. *RCCS Annual Review* 2, 3-41.
- Laville, J.-L. (2016). Plural Economy. Στο: Hart, K., Laville J.-L., Cattani, A.D. (eds.), *The human economy. A citizen's guide*, Cambridge UK: Polity Press.
- Leandros, N., Doudaki, V. (2009). General interest and specialized newspapers' business models and their impact on print and online content. In: Albarran, A., Faustino, P., Santos, R. (ed.). *The Media as a Driver of the Information Society*. Lisbon: Media XXI/Formalpress, pp. 641-659.
- Leurdijk, A., Slot, M., Nieuwenhuis, O. (2012). Statistical, ecosystems and competitiveness analysis of the media and content industries. European Commission. Ανάκτηση από: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwiOw_iMtI_4AhViVeUKHSHJDFYQFnoECA0QAQ&url=https%3A%2F%2Fpublications.jrc.ec.europa.eu%2Frepository%2Fbitstream%2FJRC69881%2Fjrc69881.pdf&usq=AOvVaw3-eTUKeFT4HWuCkhj8LkJ7
- Loperfido, G., Vetta, T. (2021). Handshake Nostalgics and Starter-uppers: Restructuring Governance and Citizenship in Southern Europe. *Antropologia*, 8(3), 97-116.
- Maeckelbergh, M. (2012). Doing is believing: prefiguration as strategic practice in the alterglobalization movement. *Social Movement Studies: Journal of Social, Cultural and Political Protest* 10(1), 1-20.
- Malinowski, B. (1922). *Argonauts of the Western Pacific*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Marcuse, H. (1972). *Counterrevolution and Revolt*. Boston, MA: Beacon Press.
- Matthei, H. (1997). Inventing the Commercial: the imperium of modern television advertising was born in desperate improvisation. *American Heritage*, 48 (3), 1-9.
- Mauss, M. (1999). *Το δώρο. Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Meyer, P. (2009). *The Vanishing Newspaper: Saving Journalism in the Information Age*. Columbia, MO: University of Missouri Press.

- Meyers, O. (2008) Contextualizing alternative journalism. *Journalism Studies*, 9(3), 374-391.
- Mitchell, A., Jurkowitz, M., Holcomb, J., Anderson, M. (2013). Nonprofit Journalism: A Growing but Fragile Part of the U.S. News System. Pew Research Center. Ανάκτηση από: <https://policycommons.net/artifacts/621709/nonprofit-journalism/1602945/>
- Molé, N. J. (2010). Precarious subjects: anticipating neoliberalism in Northern Italy's workplace. *American Anthropologist* 112(1), 38-53.
- Molledo, G. (2000). Il Manifesto: Italy's Left-Wing Media. *The Harvard International Journal of Press/Politics*, 5(2), 122-125.
- Narotzky, S. (2020). Introduction: Grassroots Economics in Europe. Στο: Narotzky, S. (ed.), *Grassroots Economies. Living with Austerity in Southern Europe*, London, Pluto, pp. 1-21.
- Nash, J.C., Dandler, J., Hopkins, N.S. (eds.) (1976). *Popular participation in social change: cooperatives, collectives and nationalized industry*. Hague: Mouton.
- Palomera, J., Vetta, T. (2016). Moral economy: rethinking a radical concept. *Athropological Theory*, 16(4), 413-432.
- Panourgia, N. (2018) New-poor. Yje being, the phenomenon, and the becoming in 'Greek-Crisis'. Στο Dalakoglou D. & Agelopoulos, G. (eds.) *Critical times in Greece. Anthropological engagements of the crisis*. Routledge, London and New York, pp. 132-147.
- Paulussen, S. (2012). Technology and the transformation of news work: Are labor conditions in (online) journalism changing? In Siapera, E., Veglis, A. (eds.), *The handbook of global online journalism*. Oxford: Wiley Blackwell, pp. 192–203.
- Peacock, V. (2016). Academic Precarity as Hierarchical Dependence in the Max Planck Society. *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 6(1): 95–119.
- Pickard, V. (2007). Alternative media. In Schaefer, T.M., Birkland, T.A. (eds.), *The Encyclopedia of Media and Politics*. Washington, DC: CQ Press, pp. 12-13.
- Picard, R.G., & Van Weezel, A. (2008). Capital and control: consequences of different forms of newspaper ownership. *International Journal on Media Management*, 10(1), 22–31.
- Picard, R.G. (2010). *Search for alternative media business models hampered by narrow thinking*. Ανάκτηση από: <http://themediabusiness.blogspot.gr/2010/04/search-for-alternative-media-business.html>
- Pickard, V., Stearns, J. (2011). New models emerge for community press. *Newspaper Research Journal*, 32(1), 46-62.

- Polanyi, K. (1944). *The great transformation*. New York: Farrar & Rinehart.
- Pongratz, H.J., Voß, G.G. (2003). From employee to 'entreployee'. Towards a 'self-entrepreneurial' work force? *Concepts and Transformation*, 8(3), 239-254.
- Porter, M. (1985). *Competitive advantage: Creating and sustaining superior performance*. New York, NY: FreePress.
- Poulet, B. (2009). *Το τέλος των εφημερίδων και το μέλλον της ενημέρωσης*. Αθήνα: Πόλις.
- Poulimenakos, G., Dalakoglou, D. (2018) Hetero-utopias. Squatting and spatial materialities of resistance in Athens at times of crisis. Στο Dalakoglou D. & Agelopoulos, G. (eds.) *Critical times in Greece. Anthropological engagements of the crisis*. Rutledge: London and New York, pp. 173-187.
- Pusceddu, A.M., Loperfido, G., Narotzky, S. (2021). Introduction. The Everyday States of Austerity: Politics and Livelihoods in Europe. *Antropologia*, 8(3), 7- 23. doi: <http://dx.doi.org/10.14672/ada202118257-23>
- Rakopoulos, T. (2014). The crisis seen from below, within and against: From solidarity economy to food distribution cooperatives in Greece. *Dialectical Anthropology* 38, 189-207.
- Rakopoulos T. (2016). Solidarity: the egalitarian tensions of a bridge-concept. *Social Anthropology* 24(2), 142–151. doi:10.1111/1469-8676.12298.
- Rakopoulos, T. (2018α). Introduction. Austerity, measured. In: Rakopoulos, T. (ed.), *The global life of austerity Comparing Beyond Europe*. Berghahn.
- Rakopoulos, T. (2018β). The future of solidarity. Food cooperativism as labour. Στο Dalakoglou D. & Agelopoulos, G. (eds.) *Critical times in Greece. Anthropological engagements of the crisis*. Rutledge: London and New York, pp. 202-201.
- Reina, L. (1996). Facing the Crisis in Classified Advertising. *Editor & Publisher*, 129(34), 23.
- Rozakou, K. (2018) Solidarians in the land of Xenios Zeus. Migrant deportability and the radicalisation of solidarity. Στο Dalakoglou D. & Agelopoulos, G. (eds.) *Critical times in Greece. Anthropological engagements of the crisis*. Rutledge: London and New York, pp. 188-201.
- Sandoval, M. (2009). A critical contribution to the foundations of alternative media studies. *Kurgu-Online International Journal of Communication Studies*, 1, 1-18.
- Sandoval, M., & Fuchs, C. (2010). Towards a critical theory of alternative media. *Telematics and Informatics*, 27(2), 141-150.

- Schober, E. (2018). (De-)stabilizing the European Austerity Debate via an Asian Detour: Lessons from Labour in Post-Crisis South Korea. Στο Rakopoulos, T. (ed.), *The global life of austerity Comparing Beyond Europe*. Berghahn.
- Schoemaker, P.J.H., Mavaddat, M.V. (2000). Scenario Planning for Disruptive Technologies. In: Day, G., Schoemaker, P. (eds), *Wharton on Managing Emerging Technologies*. USA: Wiley.
- Scott, B. (2005). A contemporary history of digital journalism. *Television & New Media*, 6(1), 89-126.
- Scott, J. (1976). *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*. New Haven: Yale University Press.
- Sennett, R. (1997). The new capitalism. *Social Research* 64(2), 161-180.
- Shore, C. & Raudon, S. (2018) Performing Austerity: Greece's Debt Crisis and European Integration. Στο Rakopoulos, T. (ed.) *The global life of austerity Comparing Beyond Europe*. Berghahn.
- Siapera, E., (2015). Journalism's Dilemmas: Internet challenges for professional journalism and media sustainability. In Andreotti, O. (ed). *Journalism at Risk: Threats, Challenges and Perspectives*. Council of Europe publications, pp. 223-259.
- Siapera, E., Papadopoulou, L., Archotakis, F. (2015) Post-xrisis journalism. Critique and renewal in Greek journalism. *Journalism Studies* 16(3), 449-465. <http://dx.doi.org/10.1080/1461670X.2014.916479>
- Siapera, E., Papadopoulou, L. (2016). Entrepreneurialism or cooperativism? An exploration of cooperative journalistic Enterprises. *Journalism Practice*, 10(2), 178-195. <http://dx.doi.org/10.1080/17512786.2015.1125760>
- Sider, G. (2008). Anthropology, history, and the problem of everyday life: issues from the field and for discussion. In: Davis, B., Lindenberger, T., & Wildt, M. (eds.), *Alltag, erfahrung, eigensinn: historisch-anthropologische erkundungen*, pp. 120-32. Frankfurt Campus.
- Sitrin, M. (2012). *Everyday revolutions: horizontalism and autonomy in Argentina*. London: Zed Press.
- Spyridou, P.L., Veglis, A. (2006). Online Newspapers in Greece: The Evolution of a Digital Genre. In Leandros, N. (ed.) *The Impact of Internet on the Mass Media in Europe*. Suffolk, UK: Abramis, pp. 207-221.
- Standing, G. (2011). *The precariat: the new dangerous class*. London: Bloomsbury Academic.

- Stephen, L. (2005). Women's weaving cooperatives in Oaxaca: an indigenous response to neoliberalism. *Critique of Anthropology* 25(3), 253-78.
- Theodossopoulos, D. (2016) Philanthropy or solidarity? Ethical dilemmas about humanitarianism in crisis-afflicted Greece. *Social Anthropology* 24(2), 167–184.
- Thompson, E.P. (1971). The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century. *Past & Present*, 50, 76-136
- Traber, M. (1985) Alternative Journalism, Alternative Media. *Communication Resources*, No. 7.
- Ulin, R. (1996). *Vintages and traditions: an ethnohistory of Southwest French wine cooperatives*. Washington, D.C.: Smithsonian.
- Van der Wurff, R. (2012). The Economics of Online Journalism. In: Siapera, H., & Veglis, A., (eds), *The Handbook of Global Online Journalism*. Oxford, UK: Wiley-Blackwell, pp. 231-251.
- Vargas-Cetina, G. (2005). From the community paradigm to the ephemeral association in Chiapas, Mexico. *Critique of Anthropology* 25(3), 229-51.
- Viner, K. (2013). The rise of the reader: journalism in the age of the open web. Ανάκτηση από: http://caj.unimelb.edu.au/sites/caj.unimelb.edu.au/files/openweb_transcript.pdf
- Wagemans, A., Witschge, T., Deuze, M. (2016). Ideology as Resource in Entrepreneurial Journalism: The French online news startup Mediapart. *Journalism Practice*, 10(2), 160-177.